

LUCIAN
BOIA

SFÂRȘITUL
OCCIDENTULUI?
SPRE LUMEA DE MÂINE

HUMANITAS

Lucian Boia, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecvenței a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). A adus, de asemenea, noi interpretări privitoare la istoria Occidentului, a Franței și a Germaniei. În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

Volume publicate la Humanitas:

Istorie și mit în conștiința românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011, 2012)

Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune (1998, 2002, 2008, 2013)

Două secole de mitologie națională (1999, 2005, 2011, 2012)

Mitologia științifică a comunismului (1999, 2005, 2011)

Sfârșitul lumii. O istorie fără sfârșit (1999, 2007)

Pentru o istorie a imaginarului (2000, 2006)

România, țară de frontieră a Europei (2002, 2005, 2007, 2012)

Mitul democrației (2003, 2013)

Între inger și fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre (2004, 2011)

Jules Verne. Paradoxurile unui mit (2005)

Omul și clima. Teorii, scenarii, psihoze (2005)

Ținerețe fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi (2006)

Occidentul. O interpretare istorică (2007)

Napoleon III cel neiubit (2008)

„Germanofili”. Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial (2009, 2010, 2013)

Franța, hegemonie sau declin? (2010, 2012)

Tragedia Germaniei: 1914–1945 (2010, 2012)

Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 și 1950 (2011, 2012)

Istoriile mele. Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia (2012)

De ce este România altfel? (2012)

LUCIAN BOIA

SFÂRȘITUL
OCCIDENTULUI?
SPRE LUMEA DE MÂINE

Redactor: Ioana Vilcu
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Florina Vasiliu, Carmen Petrescu

Lucrare executată la Tipografia Real

© HUMANITAS, 2013

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BOIA, LUCIAN

Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine /

Lucian Boia. – București: Humanitas, 2013

ISBN 978-973-50-4010-9

94(100)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0372 743 382. 0723 684 194

Se sfârșește o lume

AȘA NE-A FOST DAT: să trăim o epocă de răscruce. Fascinantă sau derutantă, în funcție de percepția și gradul de adaptabilitate ale fiecărui individ. O istorie se încheie și o alta prinde contur. Nu este sfârșitul lumii, dar e ceva ce oarecum îi seamănă: sfârșitul *unei lumi*. O lume apune și se întrevăd, ca prin ceață, contururile nedeslușite ale unei lumi noi.

Asemenea sfârșituri urmate de noi începuturi s-au mai petrecut de-a lungul veacurilor, dar nicideată la asemenea scară și cu asemenea intensitate. Prăbușirea Imperiului Roman poate oferi paralela cea mai sugestivă. S-a năruit atunci o mare civilizație de tip tradițional, pe ruinele căreia s-a înălțat un Ev Mediu deschizător

la rându-i al civilizației moderne. Doar că procesul acesta a durat veacuri. Acum roata lumii se învâрте incomparabil mai repede. Iar transformările se petrec la scara întregii planete.

Se împletesc două fenomene majore: accelerarea istoriei și egalizarea lumii. Ar fi fost de ajuns cel dintâi – o accelerare impresionantă – pentru ca lumea de mâine să nu mai semene deloc cu lumea de ieri; se vede bine cum – în numai două decenii – Internetul și telefonia mobilă, pentru a ne opri doar la două exemple, au modificat atât comportamentele individuale, cât și viața socială în deplinătatea ei.

Egalizarea, acționând pe principiul „vaselor comunicante“, este pe cale să amplifice, și va amplifica tot mai mult, schimbările rezultate oricum în urma accelerării. Lumea a fost cândva neînchipuit de mare; acum a devenit neînchipuit de mică. Civilizațiile tradiționale au evoluat separat, cu întreținerea unor raporturi sumare între cele apropiate geografic și cu totală ignorare reciprocă între cele mai îndepărtate. Nici China, nici Africa Neagră, nici America precolumbiană n-au avut nimic de-a face cu lumea greco-romană sau cu Occidentul medieval. Primul înconjur al lumii – expediția lui Magellan – a durat trei ani de zile, între 1519 și 1522. În secolul al XVIII-lea, lumea măsura încă, în ter-

meni de spațiu-timp, nu mai puțin de doi ani. Revoluția industrială a redus distanțele. La 1873, Jules Verne propunea „ocolul Pământului în optzeci de zile“, și nu era o ficțiune gratuită, ci rezultatul unui calcul bazat pe posibilitățile efective ale epocii. Astăzi, fizic, am putea înconjura Pământul în vreo două zile, dar în multe privințe nici nu mai avem nevoie să o facem: comunicarea electronică este instantanee și rezolvă o bună parte din necesități. Lumea s-a „înghesuit“, s-a sudat, spațiile s-au întrepătruns. Începând cu „marile descoperiri geografice“ (le spunem „descoperiri“, evident, din perspectiva occidentală) și până mai ieri, diversele regiuni ale globului s-au „adunat“ prin acțiunea în forță a Occidentului și în direcția deschisă și impusă de acesta. Occidentul a oferit, autoritar și seducător totodată, modelul dominant, tehnologia, desigur, dar și toate valorile esențiale: etice, politice, culturale. Ultimele construcții alternative prăbușite în fața lui au fost sistemul comunist și utopia „Lumii a Treia“. Acum, acest cândva neobosit actor istoric a început să dea semne de oboseală. Își va fi îndeplinit misiunea: inventarea societății tehnologice și unificarea planetei. Un proces tot mai intens de egalizare tinde să-i estompeze poziția încă excepțională; rămâne de văzut dacă i-o va anula complet sau doar parțial,

și în ce ritm. Accelerarea istoriei produce deja o ruptură în interiorul civilizației occidentale. Schimbările se anunță însă și mai profunde dacă luăm în considerare întreaga omenire, impactul crescând al „celorlalți“ asupra lumii de mâine.

Cum merge istoria

O CVASICERTITUDINE: nimic nu va mai fi ca înainte. E singura propoziție despre care putem presupune că are șanse mari să nu fie contrazisă de mersul vremii. Dar ce va fi și cum va fi rămâne o mare necunoscută. Viitorul nu există, este un spațiu complet alb, pe care urmează să se scrie ceva, dar nu știm ce anume. Desigur, adesea ne închipuim că știm, sau că putem măcar bănuî, și atunci se ivesc scenariile de tot felul. Până acum, toate proiecțiile de viitor, toate profețiile s-au dovedit greșite, unele de-a dreptul hilare. Câteodată, din întâmplare, cineva a nimerit corect o țintă, dar ce înseamnă o țintă izolată în raport cu întreaga dimensiune a vremurilor ce vor veni? De altfel, nu știm prea bine

ce se va întâmpla nici mâine, într-un viitor care abia se desprinde de prezent. Marele șoc petrolier din 1973, surparea sistemului comunist, atacul terorist din septembrie 2001, criza financiară declanșată în 2007, „primăvara“ arabă din 2011, cu alte cuvinte, evenimentele cruciale, evoluțiile și crizele majore ale „istoriei imediate“, toate au venit pe neașteptate, într-o lume complet nepregătită pentru a le face față. Puținele preziceri de azi pe mâine care se vor adeveri se pierd printre atâtea scenarii divergente: pe care să-l alegi? În iunie 1944, germanii erau informați că Aliații vor debarca în Normandia, dar erau și mai convingător informați că nu vor debarca: așa că au mers pe varianta pierzătoare. Și criza din 2007 și-a avut prevestitorii ei, dar cine i-a luat în seamă, când atâtea alte voci susțineau contrariul? N-avem nici un mijloc pentru a hotărî dinainte dacă un scenariu e corect sau greșit. În urmă cu două decenii a stârnit senzație cartea lui Francis Fukuyama *Sfârșitul istoriei și ultimul om* (1992); autorul anunța „înghețarea“ istoriei, tocmai când aceasta își accelera cursul, și unificarea lumii în jurul modelului occidental, chiar în momentul când Occidentul se apropia de panta declinului; ar fi drept ca milioanele de cumpărători ai cărții să-și primească banii înapoi!

Lucrurile acestea sunt greu de contestat, și discuția ar trebui de pe acum încheiată: viitorul nu poate fi anticipat! Faptul că am ajuns să punem toată informația în calculator și suntem serviți prompt cu răspunsuri nu schimbă cu nimic fondul problemei. Calculatorul este mai rapid decât mintea omenească, dar deloc mai inteligent. Ne va da soluțiile mai repede, ne va da mai multe soluții, dar nu ni le va da mai adecvate.

Imposibilitatea configurării viitorului ține pur și simplu de multitudinea factorilor care intră în joc în evoluțiile istorice: practic, o infinitate de „particule” și o infinitate – aș fi tentat să spun, încă și mai mare! – de combinații posibile între acestea. „Lebedele negre”, dragi lui Nassim Taleb, își au și ele contribuția lor; potrivit autorului teoriei denumite astfel prin analogie cu paradoxala specie australiană, „lebadă neagră” înseamnă un eveniment unic, neprevăzut, susceptibil să determine evoluții neașteptate. Ar fi de identificat în istorie multe și influente „lebede negre”. Sunt însă, cu siguranță, și regularități, și tocmai pe ele mizează „anticipatorii”. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, britanicul Henry Thomas Buckle și-a propus să facă din istorie o știință, o știință cât mai exactă, nu a evenimentelor, ci a evoluțiilor sociale. Și-a găsit un aliat într-o disciplină care făcea atunci primii

pași: *statistica*. Aceasta i-a pus la îndemână o mulțime de regularități care trec prin timp, neafectate de evenimente sau de opțiuni individuale. De pildă, același număr de sinucideri, de la un an la altul. Sau același număr de scrisori trimise fără adresă. Nu știm ce persoane anume vor pieri mâine în accidente de mașină și, firește, nici persoanele respective nu se așteaptă să-și încheie viața atât de curând; dar știm, cu aproximație acceptabilă, numărul celor care vor dispărea (iar pentru istorie, numărul e mai important decât fiecare persoană în parte). Se pot face proiecții de tot felul, economice și demografice în principal. Ele sunt evident mai fiabile pe termen scurt decât pe termen mediu și pe termen mediu decât pe termen lung. Dar dacă intervine ceva ce rupe regularitatea? De pildă, două războaie mondiale, așa cum s-a întâmplat în secolul XX, pe care nimeni nu le-a prevăzut, în orice caz nu la proporțiile atinse. „Lebede negre individualiste“ sau structuri colective și disciplinate, toate interacționează și n-avem cum să știm dinainte ce va ieși din interacțiunea lor. Sunt și „lebede negre“ care eșuează, fiindcă ceilalți factori nu răspund la apel. În plină Antichitate, inginerii din Alexandria au inventat o mașină cu aburi. Au inventat-o degeaba. Utilizarea industrială a forței aburului va mai aștepta două milenii. Dimpotrivă, Internetul, și el neanticipat,

a cucerit lumea cu o viteză uimitoare. Dar și structurile previzibile, combinându-se în fel și chip, pot provoca evoluții cu totul neașteptate.¹

Cauze mărunte sau cauze masive, toate se adună într-un amalgam, și e până la urmă aproape imposibil de cântărit ponderea reală a fiecăreia. Pentru mulți istorici, atentatul de la Sarajevo a fost doar pretextul Primului Război Mondial, originea efectivă a acestuia aflându-se în tensiunile internaționale ale vremii. Evident, dacă raporturile dintre Puteri ar fi fost idilice, atentatul n-ar fi condus la o înfruntare sângeroasă. Rămâne însă întrebarea dacă războiul s-ar fi declanșat și în lipsa atentatului. Se depășiseră până atunci mai multe crize, unele chiar de gravitate mai mare (precum războaiele balcanice din 1912–1913). Exista între blocurile rivale un echilibru de putere care a asigurat pacea timp de câteva decenii. Fără Sarajevo, nu era scris în stele că s-ar fi ajuns neapărat la conflict. Se poate broda în fel și chip pe această temă. Dacă atentatul ar fi eșuat? Dacă Franz Ferdinand

1. Nassim Nicholas Taleb, *Lebăda neagră. Impactul foarte puțin probabilului*, ediția a II-a, Curtea Veche, București, 2010 (*The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, 2007). Cu privire la interpretările istoriei, și la cauzalitate îndeosebi, vezi și Lucian Boia, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, Humanitas, București, 1998 (noi ediții: 2002, 2008, 2013).

n-ar fi mers la Sarajevo? Sau – interpretare mai rafinată – dacă mai înainte cu un sfert de veac arhiducele Rudolf, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, nu s-ar fi sinucis împreună cu iubita lui Maria Vetsera, deschizându-i drumul – spre Sarajevo – lui Franz Ferdinand? Nu mă îndoiesc că vor fi destui istorici care să considere frivole asemenea scenarii virtuale. Dar tocmai ele ilustrează imposibilitatea oricărei anticipări. Evident, „anticipatorii“ mizează pe structuri „disciplinate“ și fac abstracție de factorii perturbatori. Însă chiar în lipsa evenimentelor-șoc simpla interacțiune a unor asemenea structuri poate rezerva surprize de proporții. Abia acum începem să ne explicăm recenta criză financiară. De ce oare nu ne-am „explicat-o“ înainte de a se petrece?

ÎN RAPORT CU ISTORIA, omul se află într-o poziție paradoxală. Istoria e opera lui și numai a lui. Viitorul rămâne deschis, nu impune un drum obligatoriu, depinde exclusiv de ceea ce întreprind oamenii. Și, cu toate acestea, nu avem nici o posibilitate de a-l controla, de a-l înrâuri, de a-l canaliza într-o anumită direcție. Și aceasta deoarece nenumărații factori care se adună și complicata lor interacțiune dau o rezultantă oarecum abstractă, deasupra voinței sau opțiunilor umane. Din acest motiv, toate tentativele de a modifica

mersul istoriei au eşuat lamentabil. Voluntarismul – în politică sau economie – trebuie practicat cu moderație; altminteri, se loveşte de un zid. Istoria nu acceptă să se meargă decât pe drumul ei (sau pe poteci nu prea îndepărtate).

Odată ce viitorul devine trecut, putem încerca să identificăm şi să explicăm ceea ce mai înainte nu aveam cum anticipa. Dar nici trecutul nu prezintă o limpezime desăvârşită. Fireşte, odată ce ştim ce s-a întâmplat, ne este mai la îndemână să selectăm factorii responsabili şi să-i aşezăm într-o oarecare ordine. Chiar şi așa, mecanismul rămâne prea complicat şi interpretabil în multiple feluri. De la o epocă la alta şi de la un istoric la altul, toate evenimentele, toate evoluţiile au fost judecate în fel şi chip, cu deosebiri de diverse grade, mergând până la teze perfect contradictorii. N-avem de unde şti ponderea reală a fiecărui element care intră în ţesătura istoriei. Pentru simplul motiv că trecutul nu poate fi supus experimentului, așa încât orice concluzie purcede dintr-un demers pur intelectual şi nu are cum să fie probată. S-ar fi petrecut războaiele napoleoniene fără Napoleon? S-ar fi ajuns la al Doilea Război Mondial fără Hitler? Se poate răspunde prin „da” sau „nu” sau prin tot felul de soluţii intermediare. Şi toate pot fi credibil argumentate. Fireşte, această condiţie

nesigură a istoriei nu ne împiedică în proiectul de a o reconstitui cât mai fidel și de-a încerca să-i deslușim pe cât posibil ițele. Dar, dacă trecutul este atât de rebel, ce să mai spunem despre viitor, care, până una-alta, nici nu există?

Miracolul occidental

S-A ÎNTÂMPLAT LA UN MOMENT DAT ceva ieșit din comun. Ar fi putut să nu se întâmple? Cine poate ști? S-a ivit o civilizație altfel decât celelalte, care a împins omenirea pe drumul unde se află astăzi.

Pentru ca lucrurile să ia o asemenea întorsătură, s-au combinat, ca întotdeauna, o mulțime de elemente, combinație pe care nimeni n-avea cum să o intuiască mai înainte, dar pe care putem încerca să o deslușim astăzi.¹

Occidentul, pe la anul 1000, nu arăta deloc strălucit. Era o lume săracă, anarhică, brutală

1. Rezum aici argumentația cărții mele: *Occidentul. O interpretare istorică*, Humanitas, București, 2007 (*L'Occident. Une interprétation historique*, Les Belles Lettres, Paris, 2007).

și ignorantă, așezată în parte pe ruinele defuncției civilizației romane, în parte în spațiul încă nedomesticit al triburilor germanice. Cu mult, în termeni de civilizație, în urma Bizanțului, a lumii arabe sau a Chinei. Carol cel Mare, împăratul Occidentului (și strămoșul mitic al Uniunii Europene de astăzi), înfățișat aproape ca un erudit de biograful său Eginhard, nu știa să scrie și să citească! Contemporanii nu-și băteau capul cu tot felul de întrebări cu privire la viitor; cel mult, în lumea creștină, așteptau sfârșitul timpurilor, eveniment decisiv, care ar fi rezolvat pe deplin toate problemele. Cu siguranță însă că nici cel mai perspicace dintre contemporanii noștri, deplasat în epocă, înarmat cu toată știința de azi, dar ignorând ce avea să se întâmple, nu și-ar fi putut da seama că se pregătește ceva. De ce? Tocmai am spus-o: nimeni n-are cum să prevadă viitorul. Și nu se pregătea ceva banal, ci transformarea cea mai radicală pe care a cunoscut-o omenirea. Cine ar fi mizat atunci pe lumea aproape primitivă a Occidentului?

Prăbușirea Imperiului Roman de Apus – care nu s-a petrecut fix la anul 476, cum se învață la școală, ci pe parcursul câtorva secole – a ilustrat impasul unui sistem de civilizație: civilizația clasică, greco-romană (și a Orientului Apropiat), unificată între granițele Imperiului. Impasul era multiplu: mental, social, tehnologic. Viitorul

și progresul, două concepte care ne-au devenit atât de familiare tocmai fiindcă trăim în altă lume, erau, în esența lor, străine civilizației antice. Străină ideea unei perfecționări care să facă din ziua de mâine altceva decât ziua de azi. Anticii dispuneau în principiu de instrumentele necesare pentru a inventa o societate tehnologică. I-a „descurajat“ nu numai forța de muncă abundentă a sclavilor, dar și un blocaj mental: la ce bun să schimbi lucrurile, să imaginezi o altă lume? Civilizațiile tradiționale sunt conservatoare în esența lor. Așa au fost de altfel toate civilizațiile, cu excepția uneia singure: Occidentul.

Ca întotdeauna, explicațiile își au partea lor de aproximație. Nu putem dovedi, în sensul riguros al cuvântului, legături incontestabile de la cauză la efect; ceea ce putem face este să luăm act de o sumă de condiții specifice. Voi enumera, o parte dintre ele, fără pretenția unei ierarhizări. Sunt componente ale amalgamului occidental. Dispariția Imperiului – un autentic sfârșit de lume – a creat condițiile unui nou început: un spațiu destructurat, unde aproape totul era de reclădit. Ștergerea frontierei dintre Imperiu și triburile germanice a avut drept rezultat un extraordinar amestec etnic și cultural, care nu putea fi decât bogat și inedit în consecințe. Noua lume este creștină, iar creștinismul aduce cu sine o filozofie a istoriei foarte diferită de vagul

temporal sau de ciclicitatea caracteristice altor culturi: o istorie liniară și ascendentă, care se joacă o singură dată, cu un început și un sfârșit riguros marcate. Este la origine schema iudaică, doar că evreii au ținut-o strict pentru ei, „poporul ales”. Creștinismul a extins-o la scara întregii umanități. Laicizat mai târziu, acest scenariu care conduce spre desăvârșire avea să dea teoria modernă a progresului. Sfârșitul timpurilor și Judecata de Apoi nu se puteau petrece decât după ce lumea întreagă va fi fost unificată în spiritul cuvântului lui Cristos. Expansiunea occidentală și-a aflat primul impuls în această misiune istorico-teologică; aici trebuie căutat sensul spiritual al cruciadelor: eliberarea locurilor sfinte, stârpirea islamului, unificarea creștină a întregii lumi. S-a mai adăugat ceva: teoria milenaristă, desprinsă în principal din Apocalipsa lui Ioan: sfârșitul definitiv al lumii va fi precedat de un sfârșit al istoriei; între ele, o mie de ani de armonie și desăvârșire. O puternică încărcătură „perfecționistă”, și nu mai puțin o insistență orientare utopică. În altă ordine de idei, din fuziunea lumii romane cu lumea germanică a rezultat un tip de economie de o complexitate fără precedent. Sudul, predominant vegetal, a fuzionat cu Nordul animalier și forestier. Cultura cerealelor, împletindu-se cu creșterea vitelor, a privilegiat tehnica asolamentului.

Abundența animalelor de tracțiune și a lemnului a conferit Occidentului un substanțial avantaj în ceea ce privește forța motrice și materialul de construcție. Declinul demografic accentuat în spațiul fostului Imperiu Roman de Apus la începutul Evului Mediu a determinat un „preț” mai mare al individului, un grad sporit de libertate. La fel și anarhia ambiantă, prăbușirea structurilor imperiale constrângătoare. Se adăuga și mesajul creștin: oamenii sunt toți de aceeași esență și demni de același respect. Pentru Antichitate, norma fusese, dimpotrivă, inegalitatea speciilor și a categoriilor umane. Oricât ar fi de dependent, țăranul medieval nu se mai află în condiția sclavului; între el și senior există un fel de contract, pe care și unul, și altul se cade să-l respecte. Față de masivitatea geografică a Europei Răsăritene și masivitatea politică a Imperiului Bizantin, continuator al Imperiului Roman, lumea occidentală este extrem de fragmentată, și geografic, și economic, și politic. O situație care a animat schimburile comerciale, concurența, competiția.

Mă opresc aici. S-ar putea înșira și alte trăsături specifice, și chiar dacă nu toate în egală măsură specifice, alcătuind împreună un tablou original. S-a putut invoca până și încălzirea climatică din jurul anului 1000, care ar fi permis extinderea culturilor spre nord și în zonele alpine

(inclusiv colonizarea țărmului Groenlandei, insulă numită, deloc ironic, „țara verde”; faza ulterioară, de răcire climatică, avea să-i alunge pe coloniști). Încă o dată, n-avem cum să apreciem ponderea exactă a fiecărui factor. Toate adunate au pus însă lucrurile în mișcare, într-o direcție cu totul nouă.

DE PE LA ANUL 1000, Occidentul începe să prindă puteri. În secolele XII–XIII, sporesc laolaltă, și susținându-se reciproc, atât populația, cât și randamentul agricol. Unii istorici nu ezită să identifice o primă revoluție industrială, a cărei forță motrice este energia hidraulică. Zeci și zeci de mii de mori ajung să se înșiruie pe cursul râurilor (morile de vânt completând pe alocuri peisajul), adaptate unei varietăți de operații industriale. Într-un Occident aproape complet ruralizat după dezmembrarea Imperiului, reînvie viața citadină; orașele apar, cresc, se înmulțesc într-un ritm neîntâlnit, și, ce e mai important, se manifestă în principal ca centre manufacturiere și comerciale. Începe și expansiunea occidentală: spre Orient (cruciadele), spre Europa Centrală și Răsăriteană (înaintarea germană în teritoriile slave, ceea ce s-a numit cândva *Drang nach Osten*), ca și în Peninsula Iberică (*Reconquista* spaniolă împotriva arabilor).

Cruciadele sunt un fenomen uluitor: Occidentul s-a dovedit capabil, timp de două secole, să întrețină un „corp expediționar“ la o distanță impresionantă în epocă, parcurgerea Mediteranei de la un capăt la altul pretinzând nu mai puțin de două luni. Avea nevoie pentru aceasta de mijloace materiale pe măsură, dar, mai mult încă, de o credință neclintită în misiunea ce-i revenea. În secolul al XIII-lea, occidentalii ajung până în China (negustori, misionari... simbolic a rămas numele lui Marco Polo). Au *vrut* să ajungă acolo. Nici unui chinez nu i-a trecut prin minte să facă drumul invers, să vadă cu ochii lui ce se întâmplă la celălalt capăt al lumii. Lume inițial săracă și rudimentară, Occidentul era atras de bogățiile și strălucirea Orientului (amplificate încă în imaginar). Paradoxal, relativa sărăcie a Occidentului e unul dintre motivele expansiunii sale, într-o primă etapă. Dar nu a fost numai atât. Cu ochii la bogății, occidentalii parcurgeau totodată un drum inițiativ. Dincolo de China, la marginea răsăriteană a Terrei, se afla, în reprezentările medievale, Paradisul terestru. L-a căutat și Columb, la fel cum a căutat și aurul Orientului. Și până la urmă, a descoperit cu totul altceva: America.

SE VASPUNE CĂ OCCIDENTUL a preluat mult de la alții. Nimic mai adevărat. Occidentul a absorbit

aproape tot ceea ce produsea Antichitatea clasică: știință, artă, filozofie... A luat destul și de la arabi (prin care s-a transmis de altfel și o parte a moștenirii intelectuale antice). Hârtia, praful de pușcă și busola au avut de parcurs lunga distanță din China până în Occident. Chinezii, la vremea lor, au fost inventatorii fără egal ai lumii. Doar că n-au știut ce să facă cu invențiile lor. Orientându-se după busolă, nu ei, ci occidentalii au descoperit lumea. Și tot occidentalii au inventat armele de foc (un progres echivoc; totuși, un progres), în timp ce chinezii se mulțumeau să admire focurile de artificii. Iar hârtia, preluată de occidentali, fabricată de ei pe scară largă și combinată cu tiparul (și aceasta o prioritate chineză!) a generat industria cărții, alt monopol occidental, și poate principalul agent al modernității. Anticii și celelalte civilizații tradiționale n-au făcut pasul decisiv de la speculația științifică la cercetarea științifică. Occidentul e cel care a creat știința experimentală. Pentru ceilalți, separarea rămânea netă între știință ca produs al creierului și tehnologie ca manifestare a unor aptitudini manuale. Occidentul a pus creierul și mâna să lucreze împreună, inaugurând astfel civilizația tehnologică. Foarte materialist, Occidentul. Și nespus de idealist. Cu mult mai idealist și cu mult mai materialist decât oricare altă civilizație.

Ce a urmat se știe. Progres pe toate planurile. Viața intelectuală s-a detașat treptat de sub tutela Bisericii. Nu uit intoleranța, secolele de persecuții, rugurile, Inchiziția... Acestea se explică tocmai prin reacția de apărare a sistemului față de afirmarea gândirii libere și a diversității. În alte părți ale globului s-a reprimat mai puțin fiindcă era mai puțin de reprimat. A fost, în Occident, dificilul început al drumului spre o societate puternic diversificată și, prin asumarea acesteia, spre democrație.

Totodată, planeta a fost explorată sistematic și așezată la remorca Occidentului. Revoluția Industrială, marea revoluție industrială, începută în Anglia sfârșitului de secol XVIII și extinsă în veacul următor în principalele țări occidentale, pusă în mișcare inițial prin forța aburului (urmată de electricitate, de motorul cu combustie internă...), va propulsa Occidentul cu mult deasupra celorlalte părți ale lumii.

Societatea occidentală s-a transformat în profunzime, în realitățile ei, în idealurile ei. Libertatea și egalitatea s-au afirmat ca ținte privilegiate: exprimate încă, un timp, în tiparul religios al milenarismelor, atât de active spre sfârșitul Evului Mediu și în perioada de început a epocii moderne. În cele din urmă, aspirațiile socio-politice se laicizează și Occidentul intră treptat pe făgașul liberalismului și al democrației.

Cuvântul „democrație“ este preluat de la vechii greci, însă democrația, așa cum se prezintă în lumea de azi, cu virtuțile ei, cu regulile ei, cu limitele ei, e o creație pur occidentală, pusă în operă de un complex de factori, de la concepția creștină asupra unității și demnității speciei umane până la transformările economice, sociale și culturale petrecute de la un secol la altul, accelerate odată cu revoluția industrială și nu mai puțin cu filozofia raționalistă și laicizată a Luminilor (secolul al XVIII-lea).

Occidentul rămâne o lume care *crede*, dar, cum credința religioasă intră într-o fază descendentă, se petrece un transfer spre credințe secularizate, religii, am spune, ale umanității, cu nimic mai prejos decât religia propriu-zisă în ce privește angajamentul și fervoarea credincioșilor. Nu una singură, ci mai multe. Secolul al XIX-lea desăvârșește credința în *progres*, inaugurată în termenii ei laici (derivați într-un fel tot din scenariul mistic al creștinismului) în veacul anterior al Luminilor. *Democrația* se afirmă la rândul-i ca o mare credință. Și nu în ultimul rând, poate chiar în primul, *ideologia națională*: marea religie, prin excelență, a epocii moderne. Așa încât, în chip paradoxal, în ciuda relativului reflux religios, secolul al XIX-lea manifestă un grad foarte înalt de idealism. Într-o direcție sau alta, și în direcții care pot fi complet opuse

(precum capitalism *versus* comunism), Occidentul tinde spre atingerea desăvârșirii.

Aroganța lui e pe măsură. În raport cu „cei-lalți“, puterea Occidentului atinge o cotă înspăimântătoare. Ne dăm seama astăzi că a fost doar o fază a istoriei. Dar a putut să pară – atât de mare ajunsese să fie distanța – că e un dat fundamental al unei umanități ierarhizate. Rasismul apare ca ceva de la sine înțeles. Negrii sunt declarați inferiori, „galbenii“, plasați undeva la mijloc. Chiar și cu privire la lumea „albă“ se înmulțesc interpretările inegalitare. Vestul e mai reușit decât Estul, Nordul mai reușit decât Sudul. Reglementările privind imigrația în Statele Unite se inspiră în perioada interbelică dintr-o ierarhie bine stabilită a capacităților intelectuale: albi nordici, „germanicii“, sunt așezați în vârful piramidei, negrii aflându-se, evident, la baza ei; într-o situație intermediară, nu prea avantajoasă, meridionalii și răsăritenii: italieni, slavi, evrei...

În mod firesc, fără frământări de conștiință, Occidentul își anexează lumea. Acolo unde populațiile sunt „fără discuție“ inferioare, se extind imperiile coloniale: în Africa, mai întâi, și într-o bună parte din Asia. Restul lumii trece, oricum, printr-un proces de aculturație. Începând cu Europa Răsăriteană. Să precizăm încă o dată că nu Europa întreagă se află la originea

civilizației moderne, ci doar partea apuseană a continentului (desigur, nici aceasta în întregime, în aceeași măsură sau concomitent: orașele italiene au reprezentat într-o primă fază cel mai activ ferment al modernității; apoi, s-a petrecut deplasarea spre Nord, Marea Britanie trecând în frunte; iar mai recent, Statele Unite, replică a Occidentului peste Ocean...). Europa Răsăriteană a cunoscut ea însăși un fenomen de aculturare, preluând, într-o măsură mai mare sau mai mică, cu eficiență variabilă, modelul occidental: Rusia, deja, începând cu Petru cel Mare, din primii ani ai secolului al XVIII-lea (dar într-un proces foarte lent, dată fiind masivitatea imperiului, proces rămas până astăzi incomplet), apoi, în secolul al XIX-lea, țările române, respectiv România, și Balcanii. Turcia, mai întâi cu Junii Turci, pe la 1900, apoi decisiv, sub impulsul lui Kemal Atatürk, în perioada interbelică, într-un marș forțat, se îndreaptă la rândul ei spre modelul occidental. Japonia o făcuse mai înainte, odată cu era Meiji, inaugurată în 1868; a fost cea mai reușită sinteză, și multă vreme cea mai eficientă, între modelul occidental și o civilizație tradițională de factură cu totul diferită (dar prezentând, se vede, și unele potențiale apropieri). Una peste alta, toată lumea a trecut prin acest proces. Civilizația „planetară“ de astăzi este civilizația occidentală, preluată desigur și

adaptată în fel și chip. Ceilalți n-au inventat nimic esențial: de la becul electric la democrație, totul a ieșit din laboratorul occidental. În asemenea măsură, încât ne putem întreba: fără Occident, unde am fi fost? Cine știe? Poate că America n-ar fi fost încă descoperită.

OCCIDENTUL N-A INVENTAT doar lucruri bune. A inventat, în proporție deloc neglijabilă, și lucruri cumplite, fie din disprețul pentru ceilalți, fie tot din „idealism“, din credința că merge pe o cale bună și că menirea sa este de a duce lumea la desăvârșire. A practicat (dincolo de Ocean) sclavajul și comerțul cu sclavi; la ce ar fi putut servi niște ființe de calitate inferioară, cărora li se făcea chiar o favoare, deschizându-li-se ochii asupra adevăratei credințe și aducându-le (atât cât se putea) în compania albilor?! Colonialismul a părut de asemenea un lucru convenabil: îmbogățea Occidentul și, cât de cât, îi civiliza pe ceilalți. Utopii Occidentul a imaginat pe bandă rulantă, prelucrând, în variante nesfârșite, bogatul substrat milenarist. Comunismul s-a aplicat aiurea, din Rusia până în China, dar doctrina lui e la origine strict occidentală. Diversele fascisme tot din Occident au pornit. Genocidul nu e neapărat o specialitate occidentală, dar a fost frecvent aplicat în Occident ca mijloc de „purificare“, culminând cu hecatomba nazistă, și nu mai

puțin – e drept, în afara Occidentului – cu gulagul stalinist. Și, în sfârșit, occidentalii n-au pregetat să se masacreze reciproc; le revine în cea mai mare parte răspunderea celor două războaie mondiale.

TOATE VIN DIN OCCIDENT, de-a valma, și bune, și rele. Sau au venit, până acum.

Un Occident tot mai mic

LUMEA OCCIDENTALĂ a fost întotdeauna destul de mică în raport cu restul omenirii. Nu mărirea i-a conferit puterea, ci multiplele ei performanțe, ridicarea ei cu mult deasupra celorlalți, în mai toate domeniile esențiale. Potrivit unor reconstrucții statistice¹, firește aproximative, Occidentul cuprindea la anul 1000 cam 9,5% din populația globului, mai puțin de o zecime. În secolele următoare, ponderea sa demografică avea să sporească, odată cu creșterea economică: în jur de 13% între 1500 și 1800, iar apoi, socotind

1. Datele statistice care urmează sunt preluate din lucrarea lui Angus Maddison, *The World Economy. Historical Statistics* (și în ediție franceză: *L'économie mondiale. Statistiques historiques*), OCDE, 2003.

numai Europa Occidentală, 14,6-14,7%, la 1870, respectiv 1913. Populația Statelor Unite, la 1913, atingea 5,4%, iar a celorlalte țări rezultate din emigrația occidentală (Canada, Australia, Noua Zeelandă), 0,8%. Un total de aproape 21%, nu foarte mult, dar nici foarte puțin: nivelul maxim atins, în plan demografic, de civilizația occidentală. Imensa superioritate tehnologică amplifică însă acest procent de nenumărate ori. Altminteri, China singură a fost tot timpul mai mare decât întreg Occidentul: un procent demografic apreciat la 22,1% pentru anul 1000, cu niveluri care în secolele următoare se apropie sau chiar depășesc 30% și cu un plus încă semnificativ față de Occident la 1913: 24,4%. Însă PIB-ul total al lumii occidentale se ridică în 1913 la nu mai puțin de 54,3% din producția mondială, în timp ce China se află la doar 8,8%.

De atunci, Occidentul nu face decât să se restrângă, în termeni relativi desigur, în raport cu restul lumii. Restrângere mai evidentă într-o primă fază în plan demografic decât economic, mai lentă la început, apoi tot mai pronunțată. Cu observația că Europa Occidentală a fost și rămâne sensibil mai afectată de această diminuare decât sunt Statele Unite. 12,1% la 1950 pentru populația Europei Occidentale, 6% Statele Unite, 1% ceilalți occidentali. În 1973, Europa Occidentală scăzuse deja la 9,2%, Statele

Unite erau la 5,4%, ceilalți occidentali tot la 1%. În 2001, Europa Occidentală mai pierduse câteva puncte, ajungând la 6,4%; Statele Unite erau la 4,6%, ceilalți occidentali, la 0,9%. Pentru 2012, un calcul preliminar (care îmi aparține) coboară Europa Occidentală la 5,7%, Statele Unite se mențin la 4,5%, iar ceilalți occidentali, tot pe la 0,9%. Demografic vorbind, Europa Occidentală înregistrează o adevărată prăbușire; în termeni relativi, nu mai e decât o treime din ce a fost cu un secol înainte. Statele Unite pierd de asemenea teren, dar în mai mică măsură. În total, Occidentul abia mai atinge 11% față de aproape 21% în 1913; este redus la jumătate din ce a fost în urmă cu un veac.

SE PETRECE ASTĂZI cu întreg Occidentul – cu Occidentul european cel puțin – ceea ce s-a întâmplat, chiar în interiorul lumii occidentale, cu Franța, de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la al Doilea Război Mondial: o scădere accentuată a natalității. Pierderea de substanță demografică a coborât Franța de la rangul de cea mai mare putere, și încă de departe, a lumii occidentale (în secolul al XVII-lea, Franța era de trei ori cât Marea Britanie, principalul său competitor) la condiția de „mare putere mijlocie“. Occidentul plătește prețul „bogăției“: societățile prospere au mai puțini copii, cultura trece

înaintea „naturii“, și nu mai puțin prețul democratizării, proces care, rezervat inițial segmentului masculin al societății, a cuprins în cele din urmă și populația feminină; femeia a ieșit astfel din rolul său tradițional de „fință de interior“ și de „producătoare“ de copii. În mod paradoxal, aceste evoluții, care au înălțat condiția umană, afectează însăși substanța societăților occidentale. Dacă n-ar fi fenomenul imigrației, scăderea ar fi și mai brutală; imigrația mai echilibrează cât de cât balanța, dar aduce cu sine alte dezechilibre și multe semne de întrebare pentru viitor.

ECONOMIC, OCCIDENTUL se prezintă – încă! – mai bine decât sub latura demografică. Continuă să dețină aproape exclusivitatea în materie de cercetare științifică și inovație tehnologică. Vor fi ajuns chinezii să aibă cea mai amplă rețea de trenuri de mare viteză, dar nu ei au realizat trenul de mare viteză! Ceilalți continuă să preia noile tehnologii de-a gata din Occident. Un avantaj și pentru Occident, fără de care încă nu se poate, dar un cert avantaj și pentru ceilalți. Monopolul tehnologiilor s-a spart. Lumea, cum am spus, tinde să se egalizeze. Dacă toți s-ar urca la nivelul Occidentului, Occidentul n-ar mai reprezenta mare lucru, ar avea strict importanța, sau lipsa de importanță, indicată de numărul locuitorilor săi. Suntem departe de acest

moment. Dar direcția aceasta este, și o parte din drum deja s-a parcurs. Până pe la anul 2000, chiar dacă Occidentul își încetinise creșterea, nici ceilalți nu se mișcau prea repede. O bună parte a Lumii a Treia părea de-a dreptul încremenită. Alții, precum China, porniseră la drum, dar se zăreau prin ceață, veneau încă de foarte departe.

În 2007 s-a petrecut declicul. Occidentul a fost lovit de o teribilă criză financiară. E greu de spus dacă între timp aceasta s-a încheiat sau nu. A lăsat oricum în urmă o stare de extenuare. S-ar putea ca ceea ce se petrece acum să nu se asemene cu ciclurile anterioare, cu crizele, oricât de violente, precum aceea din 1929–1933, urmate însă de reveniri în forță. De data asta, căderea a fost brutală, dar revenirea cu totul anemică, cel puțin în Europa Occidentală (și moderată, să spunem, în Statele Unite). Imposibil de deslușit ce se va întâmpla, dar e posibil ca pentru Occident să nu mai revină nicicând frumoasele vremuri de altădată. În acest caz, criza financiară va fi fost doar un revelator sau un prim episod dintr-o criză de mult mai mare anvergură, marcând de fapt declinul accentuat al lumii occidentale. S-a văzut clar de data aceasta că Occidentul trăiește peste posibilitățile lui reale, acoperind vidul crescând de substanță economică prin edificiul fictiv al operațiilor financiare sau al speculei imobiliare. În numai câțiva ani, Occidentul dând înapoi și în continuare bătând pasul

pe loc, iar ceilalți, unii dintre ei cel puțin, înaintând vertiginos, distanța, încă enormă cu un deceniu în urmă, s-a micșorat considerabil. În 2011, China a ajuns să reprezinte 17% din PIB-ul mondial, India – 7%, Statele Unite se află la 23%, iar zona euro la 17% (la egalitate așadar cu China). Proiecțiile pentru 2060 așază China la 28%, India la 18%, Statele Unite la 16%, și actuala zonă euro la numai 9%.¹ Nu înseamnă neapărat că așa va fi (s-ar putea să fie cu totul altfel!), proiecțiile pornesc însă, incontestabil, dintr-o situație prezentă preocupantă și exprimă o tendință în curs. Între 2000 și 2012, partea din exporturile mondiale revenind diferitelor țări a scăzut în SUA de la 12,3% la 8,6%, în Franța de la 4,7% la 3,1%, în Marea Britanie de la 4,5% la 2,7%, în Germania de la 8,6% la 7,9% (scăderea ce mai moderată); în schimb, partea Chinei a crescut de la 3,9% la 11%. Să ne uităm și punctual, pe ultimele ritmuri de creștere anuală ale PIB-ului, calculate pentru anul 2012: China – 7,8%; India – 4,9%; Indonezia – 6%; Statele Unite – 2,2%; Germania – 0,9%; Franța – 0,1%; Marea Britanie – minus 0,4%; Italia – minus 2,3%; Spania – minus 1,5%.² Cu alte cuvinte,

1. *Horizon 2060: perspectives de croissance économique globale à long terme*, OCDE, novembre 2012, p. 23.

2. *Le Bilan du monde*, 2013 (editat de jurnalul *Le Monde*). Pentru 2013, alt calcul, preliminar, estimează

Occidentul european nu prea merge, Statele Unite continuă să înainteze, dar încet, alții, în schimb, merg repede sau foarte repede. În 2060, dacă acordăm un credit deplin proiecțiilor, produsul pe cap de locuitor va fi încă mai mare în Occident decât în țările emergente (procentele mai mari ale Chinei sau Indiei trebuie raportate la o populație mult mai numeroasă), însă echilibrul de putere se va fi deplasat în favoarea acestora din urmă. În plus, istoria nu se oprește la 2060!

următoarea dinamică a PIB-ului: China – 8,6%; India – 6,5%; Indonezia – 6,3%; Brazilia – 4,2%; Statele Unite – 2,1%; Germania – 0,6%; Marea Britanie – 0,5%; Franța – 0,4%; Italia – minus 0,3%; Spania – minus 1,2% (*The World in 2013*, editat de *The Economist*). Pentru procentul exporturilor: *Le Monde*, 26 martie 2013.

Autodeprecierea

CÂT DE MODEST a devenit arogantul Occident de altădată! Atât de modest, încât, în afara unei sincere remușcări pentru toate relele făcute, se poate suspecta și un dram de ipocrizie. „Ceilalți“ nu mai sunt dominați, sunt parteneri, și – cine știe? – pe cale să devină la rândul lor dominanți. În plus, grație masivei imigrații din ultimele decenii, au ajuns să fie substanțial reprezentați chiar între zidurile Occidentului (ziduri din ce în ce mai permeabile). Au devenit parteneri incontornabili.

Și atunci, Occidentul diminuat de astăzi pare tentat să-și diminueze și propriul loc în istorie. Sunt interpretări potrivit cărora nu Occidentul, ci China ar fi fost până mai ieri (până pe la 1800)

„vioara întâi“ în economia mondială. În acest caz subzistă un mister: cum a reușit Occidentul să o domine? Chiar „Lumea a Treia“ în ansamblu n-ar fi fost practic rămasă în urmă până în plin secol al XIX-lea. Morala e evidentă: Occidentul s-ar fi detașat strict în urma Revoluției Industriale, mai precis abia spre mijlocul secolului al XIX-lea, absorbind seva unei lumi pe care tocmai o lua în stăpânire și profitând îndeosebi de exploatarea nemiloasă a coloniilor. Pe scurt, s-a îmbogățit pe seama altora.

Sunt tot mai mulți istorici care înclină spre un soi de egalitate Occident–restul lumii, în preajma Revoluției Industriale. Argumentele lor: PIB-ul pe cap de locuitor e oarecum asemănător, speranța de viață de asemenea¹... Când jurnaliștii „specializați“ preiau mesajul și îl înfățișează în stilul lor abrupt, ajungem la o lamentabilă caricatură: astfel, occidentalii ar fi descoperit lumea fiindcă rămăsese, în urma cruciadelor, cu nostalgia mirodeniilor exotice, iar Revoluția Industrială s-a petrecut în Anglia, și nu în China, deoarece Anglia a beneficiat de

1. Vezi, de pildă, Kenneth Pomeranz, *Marea divergență. China, Europa și nașterea economiei mondiale moderne*, Polirom, Iași, 2012 (*The Great Divergence. China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, 2000).

rezervele ei de cărbune și de materiile prime aduse din America.¹

Mai trebuie să spun – s-ar putea să nu fie inutil – că e aici o perfidă dezinformare? Occidentul a ajuns să domine lumea tocmai fiindcă era deja mult deasupra ei. Calcularea și recalcularea datelor PIB-ului – aleatorii când sunt în cauză epoci îndepărtate – n-au nici o importanță, cu atât mai mult, cu cât cifrele pot fi ușor manipulate, în slujba ideologilor. Nu de bogăția brută este vorba: în faza preindustrială deosebirea pur cantitativă nu sunt atât de mari cum vor deveni, în favoarea Occidentului, în urma Revoluției Industriale. Rămâne strict faptul că Occidentul și numai el a creat un nou tip de civilizație, care a ajuns să îmbrățișeze planeta. Cu China – ca și cu oricare altă țară sau regiune, la alegere, din afara perimetrului occidental – n-am fi avut azi nici știință, nici tehnologie și nici industrie așa cum le avem, nici democrație, atâta câtă este, nici stat de drept și așa mai departe. Dacă alții susțin tot mai insistent că nu-i așa, merită să repetăm că așa e, și nu altfel. Probabil că Newton nu dispunea pe capul lui de locuitor britanic de un PIB mai mare decât un erudit chinez din aceeași epocă și nici de o spe-

1. Hervé Kempf, *Fin de l'Occident, naissance du monde*, Seuil, Paris, 2013.

ranță de viață mai lungă. Rămâne însă faptul că a fost totuși britanic, și nu chinez. Problema e a creativității și a spiritului transformator care au animat societățile occidentale.

COLONIALISMUL RIDICĂ O PROBLEMĂ delicată, dar care ar trebui abordată fără prejudecăți. Imperiile coloniale sunt opera unui Occident deja mai puternic, mai bogat și mult mai evoluat în toate privințele. Ceea ce nu înseamnă că Occidentul nu și-ar fi exploatat coloniile fără menajamente. Dacă africanii ar fi inventat ei civilizația tehnologică, ar fi procedat probabil la fel cu Europa. În esență însă, lumea occidentală a găsit în ea însăși resursele performanțelor sale, și nu în afară. Coloniile au putut să îmbogățească, dar și să sărăcească. Spania și Portugalia au fost trase în jos de imperiile lor coloniale. Pe la 1900, Statele Unite și Germania, țări lipsite practic de colonii (micul imperiu colonial german fusese mai mult o chestiune de orgoliu), sunt de departe cele mai performante economii, sensibil mai dinamice decât Marea Britanie și Franța, acestea din urmă cu avantajele, dar și cu dezavantajele imenselor lor imperii.

Exploatarea colonială a fost nedreaptă și brutală, dar să nu mergem până într-acolo încât să ne închipuim că s-ar fi exercitat asupra unei lumi care trăia idilic până la venirea europenilor.

O lume a prosperității și a drepturilor omului! Occidentalii au făcut multe rele în colonii, dar au făcut și unele lucruri bune, și, până la urmă, în mod obiectiv, au împins regiuni „uite” ale globului în lumea modernă, fie și la marginea lumii moderne. Până și țările actuale din Africa Neagră sunt o creație a colonialismului occidental, chiar dacă acum încearcă să-și construiască o istorie; fapt este că frontierele lor au fost trasate arbitrar în secolul al XIX-lea de noii stăpânitori, cu totul insensibili la alcătuirea etnică a continentului. Un act arbitrar din care a rezultat însă o realitate prezentă. Putem la fel de bine denunța – unii istorici au și făcut-o – cucerirea romană a Galiei sau a Daciei; doar că fără imperialismul roman n-am avea astăzi nici români și nici francezi, care eventual să-l denunțe.

ÎN CONTEXTUL ACESTA de acuzații și autoflagelări, am urmărit cu curiozitate vizita în Algeria a președintelui Franței François Hollande (decembrie 2012), despre care s-a spus că are și rostul de a pune un punct diferendului istoric franco-algerian. Algeria a fost colonie franceză din 1830 până în 1962, și s-a eliberat în urma unui lung și sângeros conflict. Întrebarea era dacă Hollande își va cere sau nu scuze în numele Franței. Nu – nici chiar așa! –, nu și-a cerut scuze. În rest însă, a invocat numai partea negativă a

lucrurilor, doar partea defavorabilă fostei puteri coloniale. A fost un regim „profund nedrept” și „brutal”. Așa a fost, fără îndoială. Să fi uitat totuși să mai spună ceva? Că Algeria era un conglomerat de triburi la 1830, iar Algeria modernă, ca națiune, și între frontierele ei, lărgite generos cu o bună parte din Sahara franceză, e un rezultat al epocii coloniale? Că algerienii s-au masacrat mult mai rău între ei după 1962 decât o făcuseră francezii înainte? Că Algeria devenise totuși și țara unui milion de francezi și alți europeni, care n-au știut cum să plece mai repede, nu fiindcă nu și-ar fi iubit țara care devenise și a lor, ci fiindcă se temeau, pe drept cuvânt, că își vor pierde viața? La fel și sute de mii de algerieni „pursânge”, care au luptat alături de francezi, fiindcă au crezut în proiectul comun franco-algerian, și care acum, inevitabil, trăiesc în Franța, ei și urmașii lor, ca cetățeni francezi. Dar să evite pe cât pot normele statului de drept, dându-se jos unii pe alții prin lovituri de stat, reprimând în fel și chip, înșiruind dictaturi sau regimuri autoritare, tot francezii i-au învățat pe noii lideri ai țărilor „eliberate”?

SCLAVAJUL a fost o practică odioasă. L-au practicat însă înainte de europeni, și pe o scară mult mai largă, arabii. Cu complicitatea africanilor înșiși, care trăiau și atunci, ca și acum, într-o

stare endemică de conflict. Atunci când chiar din departamentele franceze de peste mări (Martinica și Guadelupa) pornește solicitarea condamnării sclavajului, ca formă de genocid, ce s-ar putea spune împotriva? Desigur, așa a fost. Dar n-a fost doar atât. Și în acele insule franceze, la fel ca și, la scară mult mai mare, în Statele Unite, sclavajul a fost premisa monstruoasă pentru condiția umană mult mai bună a descendenților acelor pe care occidentalii i-au tratat acum două-trei secole ca pe niște animale. Aceasta deoarece societatea occidentală a avut în ea însăși – spre deosebire de celelalte – resursele perfecționării și idealul echității sociale. Oamenilor de culoare le-a venit rândul mai târziu, totuși le-a venit. Când le va veni și în Africa? Spre deosebire de Martinica și Guadelupa, rămasă sub oblăduire franceză, Haiti, cealaltă fostă posesiune franceză din Antile, s-a eliberat pe la 1800, în urma răscoalei sclavilor. Un episod fără doar și poate glorios. A devenit primul stat negru. Cu o istorie fabuloasă, inventându-și până și împărați. E astăzi țara mizeriei absolute, una dintre cele mai sărace ale lumii.

OCCIDENTUL A AJUNS să se jeneze până și de dimensiunea sa creștină. Totuși, chiar și pentru ateii de astăzi, sau pentru cei indiferenți în materie religioasă (deveniți, laolaltă, majoritari în

lumea occidentală), creștinismul rămâne tiparul original al civilizației europene. Până și „religiile secularizate“, care, parțial, îi iau locul în epoca modernă, nu fac, în mare măsură, decât să transpună în termeni laici un impuls inițial creștin (perfecționarea lumii, egalitatea condiției umane). Asta nu i-a împiedicat pe cei mai mulți reprezentanți ai țărilor occidentale să elimine din proiectul Constituției europene (de altfel eșuat, cel puțin pentru moment) referirea la originile creștine ale Europei. Justificarea potrivit căreia pasajul respectiv n-ar avea ce să caute într-un text constituțional nu e tocmai sinceră. S-a vrut în mod evident să se evite orice umbră de bănuială a vreunei discriminări „procreștine“ în defavoarea mai ales a „noilor“ europeni care împărtășesc alte religii.

Dispariții: femeia și rasele

CUVÂNTUL DE ORDINE pare a fi „egalizare pe toată linia“. Și cum egalitatea efectivă e încă departe de a fi fost dusă până la capăt, se supra-licitează în registrul simbolic.

Femeia oferă un exemplu elocvent: beneficiară mai recentă a democratizării, rezervată inițial jumătății masculine a societăților occidentale. A fost femeia dominată, a fost ea asuprită și e pe cale să parcurgă, aidoma „Lumii a Treia“, un lung proces de decolonizare? La această întrebare fiecare poate da răspunsul pe care îl crede de cuviință. Fapt este că de la începuturi până mai ieri, celor două jumătăți ale speciei umane li s-au atribuit misiuni diferite: femeii i-a revenit spațiul interior, cu alte cuvinte căminul,

copiii, familia, iar bărbatului activitățile „exteriore”, publice: vânătoria (dacă e s-o luăm din vremurile primitive), războiul, politica. Emanciparea femeii în epoca recentă înseamnă tocmai abolirea acestei distincții, evadarea ei din „interior” și intrarea, alături de bărbat, în spațiul public. Lumea islamică și Occidentul ilustrează astăzi, cu deosebită limpezime, cele două filozofii contradictorii, iar polemica în jurul „vălului islamic” are o conotație puternic simbolică: femeia se cade să rămână „ascunsă”, sau are menirea să devină la fel de vizibilă ca bărbatul? Nici Occidentul nu s-a lăsat ușor convins, dovadă dificultatea cu care femeia a câștigat dreptul de vot: doar câteva națiuni mai mici și oarecum marginale ale Occidentului i-l acordă în jurul anului 1900 (Australia, Noua Zeelandă, Finlanda, Suedia); principalele țări occidentale „cedează” abia după Primul Război Mondial (Statele Unite, Germania, Marea Britanie), iar altele, precum Franța, abia la capătul celui de-al Doilea Război Mondial. Teoretic, astăzi, în lumea occidentală, femeia este, legal vorbind, în toate privințele, egală bărbatului. Nicăieri însă, exceptând poate țările scandinave, egalitatea efectivă (cum ar fi, să zicem, paritatea deplină în sfera de sus a politicii sau a finanțelor) nu e dusă până la capăt. Poate va fi într-o zi. Poate cândva va ajunge

bărbatul să fie dominat și sechestrat în spațiul interior!

Întrebarea este în ce măsură disocierea „bărbat–femeie“ are un fundament biologic sau este, dimpotrivă, mai degrabă de ordin cultural. Tendința „politic corectă“ a Occidentului este să se accentueze asupra determinărilor culturale. Nu natura, ci cultura ne-ar face așadar bărbați sau femei. „On ne naît pas femme: on le devient“ („Nu te naști femeie, ci devii“), a zis Simone de Beauvoir, și, dacă a zis ea, înseamnă că așa și este. Cuvântul „sex“ e în pericol să fie exclus din vocabular, deocamdată i s-au restrâns semnificațiile la cele strict anatomice. Acum se spune „gen“, pentru a marca o distincție care nu mai e percepută ca o fatalitate biologică. De aici și sintagma *gender studies*, categorie de cercetări istorico-literare, promovate de americani și cu deosebire de americance. Interesant cum intelectualii se aliniază, cumiți, la tot ce li se spune că e corect. Avem de-a face cu o „contramitologie“ opusă, la fel de excesiv, mitologiei tradiționale care exacerba distincția dintre sexe (vreau să spun dintre genuri!). Căsătoria homosexuală, deja legalizată, sau pe cale de a fi, în numeroase țări occidentale, se inspiră din aceeași filozofie: sexul ni-l alegem! S-a terminat cu tirania naturii, suntem în cultură. Firește, nu toată lumea gândește (încă) așa. Allan și Barbara Pease, doi

britanici, soț și soție, ambii psihologi, au publicat în 1998 o carte privitoare la deosebiriile dintre sexe. Iată ce afirmă, pe șleau: „Bărbații și femeile sunt diferiți. Nici mai răi, nici mai buni, dar diferiți. Singurul lucru sau aproape singurul pe care-l au în comun este că aparțin aceleiași specii. Trăiesc în lumi diferite, cu valori diferite și potrivit unui ansamblu de reguli diferite.”¹ Cam tare spus! Norocul soțului este că n-a publicat singur cartea, a avut nu doar aprobarea, ci și colaborarea soției. Între timp, cercetările nu s-au oprit. Un bilanț recent, publicat de un neurobiolog francez², încearcă să împace și capra, și varza: există unele diferențe biologice, dar nu se poate face abstracție nici de factorii socio-culturali. Totuși, în ce proporție unii sau alții? Și de ce atâta înverșunare împotriva diferențelor? Probabil în ideea că ceea ce este cât de cât diferit n-ar avea cum să fie riguros egal. Altminteri, faptul că femeia și bărbatul nu sunt chiar la fel (firește, între limitele condiției umane) pare a fi o constatare atât de elementară,

1. Allan și Barbara Pease, *Pourquoi les hommes n'écoutent jamais rien et les femmes ne savent pas lire les cartes routières*, First Éditions, Paris, 1999, p. 26 (*Why Men Don't Listen and Women Can't Read Maps*, 1998).

2. Jean-François Bouvet, *Le camion et la poupée. L'homme et la femme ont-ils un cerveau différent?*, Flammarion, Paris, 2012.

încât n-ar trebui să mai aibă nevoie de rafinate argumente științifice.

ACEEAȘI ÎNTOARCERE cu 180 de grade s-a petrecut în problema raselor. Distincțiile rasiale, ca și cele de gen (iată, mă exprim deja corect), fuseseră amplificate (în favoarea „albilor“) într-o măsură, azi, evident, cu totul inacceptabilă. În prezent, mitologia s-a întors pe dos. Dacă nu mai există femei, de ce ar mai exista rase? Nu demult, la o expoziție altminteri foarte interesantă organizată la Musée des arts premiers din Paris (să remarcăm în treacăt că nu se mai spune „artă primitivă“, ci artă „primară“, în timp ce bieții „primitivi flamanzi“ rămân tot cum au fost: „primitivi“), sub titlul *L'invention du sauvage*, mi-a sărit în ochi frecvența formulei *les prétendues „races“*: și „pretinse“, și puse între ghilimele, ca să fie de două ori clar că nu sunt adevărate. Pe unul dintre panouri figura și o remarcă potrivit căreia la originea tuturor discriminărilor, inclusiv rasiale, se află devalorizarea femeii. Un impecabil amalgam.

Și totuși, rasele sunt tot atât de vizibile ca și femeile. Soluția de bun-simț ar fi fost dedramatizarea distincțiilor și scoaterea lor dintr-o schemă ierarhizată. Renunțarea la speculațiile sterile cu privire la superioritatea sau inferioritatea intelectuală a unora sau a altora. Însă

acceptarea și, mai mult chiar, punerea în valoare a unor trăsături, nu numai fizice, secundare în fond, dar care, ca și în cazul bărbat-femeie, nu fac decât să îmbogățească sensurile umanității. Oricine poate distinge, nu doar prin aspect, ci și prin temperament, un italian de un suedez, se pare însă că nu mai poate distinge, sau nu mai e convenabil să o facă, un african de un european. Poate doar privind cursa de o sută de metri: negrii sunt în față; vin și albi din urmă, dar ceva mai încet. Să fie doar o chestiune de „cultură”? Și de data asta diferențele s-au șters de teama întreținerii atitudinilor rasiste. Vom reuși într-o zi să nu fim rasiști, și nici misogini, bucurându-ne totuși de bogăția diferențelor?

Viața de apoi, sau zece ani în plus?

MAI EXISTĂ VREUN FERMENT care să dea impuls civilizației occidentale? La început a fost credința (religioasă). Apoi credințele (de tot felul). Se pare că n-a mai rămas decât căutarea, individuală, a bunăstării (a „fericirii“ ar fi prea mult spus). Dar și aceasta se lovește astăzi de un zid: perspectiva e de a avea mai puțin, nu de a dobândi mai mult.

Oricum, viața terestră, în imaginarul occidental, a câștigat bătălia cu viața de apoi. Tot mai puțini oameni cred în adevărurile religiei creștine, iar majoritatea celor care încă cred – cred totuși mai puțin intens ca odinioară – își programează viața în mai mică măsură potrivit învățăturilor religioase decât o făceau înaintașii lor.

Câștigul este palpabil. În ciuda deficiențelor inerente condiției umane, viața, în ansamblu, a devenit mai bună decât a fost vreodată. Omul a atins un palier biologic superior. Trăiește mai mult, și-a prelungit tinerețea, a scăpat de o mulțime de boli și infirmități. Impresia că acestea s-ar fi înmulțit nu e chiar neîntemeiată, dar se explică în primul rând prin prelungirea considerabilă a vieții (ca și prin șansa de a supraviețui acordată celor care altminteri n-ar fi avut-o). Sunt afecțiuni pe care oamenii nu apucau să le mai aibă, fiindcă mureau înainte (cum s-ar zice, încă „sănătoși“). A dispărut însă aproape complet mortalitatea infantilă, care, în urmă cu doar un veac, secera încă masiv, chiar în categoriile cele mai favorizate. Mortalitatea era mare și în rândul tinerilor (tuberculoza, diverse boli infecțioase). Acum, tinerii, cu relativ puține excepții, nu-și mai pierd viața decât în urma unor accidente sau prin sinucidere.

Și iată un extraordinar paradox statistic. În lumea occidentală, așadar la nivelul cel mai de sus, speranța de viață era, la 1900, sub 50 de ani. Astăzi, se apropie de 80 de ani. Până și țările cele mai sărace, aproape toate, au ajuns să beneficieze de o speranță de viață superioară Occidentului de acum o sută de ani. În epoca de piatră, speranța de viață trebuie să fi fost măcar de vreo 20 de ani. Ceea ce înseamnă că, sub acest

raport, și în termeni strict statistici, momentul 1900 e mai aproape de preistorie decât de ziua de azi.

Firește, statistica se cere interpretată. Două dintre cele trei decenii câștigate în secolul din urmă trebuie puse în seama eradicării mortalității infantile. Aceasta a tras în jos, până nu demult, calculul de ansamblu al duratei vieții. Însă măcar zece ani (deocamdată) reprezintă un câștig net. Viața s-a prelungit cu cel puțin un deceniu. Și tinerețea, reală sau aparentă (spun și „aparentă“, fiindcă există o modă a tinereții, cu diversele ei strategii), probabil încă și mai mult. Un om de 70 de ani este astăzi mai tânăr, sau mai puțin vârstnic, decât o persoană de 60 de ani în urmă cu un veac. Ce va urma este greu de spus. Sunt însă specialiști (ca să nu mai vorbim de amatori!) care cred într-o prelungire nedefinită a speranței de viață. Vom trăi sute de ani? Nemuritori e greu de crezut că vom ajunge.¹

Dar cum rămâne cu viața veșnică? Se pare că până la urmă omul a făcut un târg. Zece ani, poate mai mulți, poate în viitor câteva decenii de viață terestră în schimbul vieții de apoi. O

1. Lucian Boia, *Tinerețe fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi*, Humanitas, București, 2006 (*Quand les centenaires seront jeunes. L'imaginaire de la longévité de l'Antiquité à nos jours*, Les Belles Lettres, Paris, 2006).

tranzacție faustiană. Schimbul nu pare chiar echivalent, raportat la durată, ca să nu mai vorbim de gradul de perfecțiune al cerului în raport cu pământul. E drept, anii câștigați, mulți, puțini, sunt o certitudine, în timp ce viața de apoi rămâne o ipoteză. Am câștigat poate ceva palpabil, renunțând la o simplă iluzie. Întrebarea este ce ne facem fără iluzii? Ori că trăim 50 de ani, ori că trăim 100, ori că vom trăi 300, rezultatul este același: nimic, dacă după aceea nu mai urmează nimic. Viața de apoi a fost una dintre „iluziile“ care au modelat civilizația occidentală: credința transfigurării omului și a lumii. Lipsa speranței, chiar a unei speranțe iluzorii, lipsa unui obiectiv înalt, fie și de neatins, riscă să afecteze grav sistemul de civilizație.

Națiunile și Europa

DIN PĂCATE, nici religiile secularizate nu o duc mai bine. Așa s-a ajuns la o penurie de mari proiecte, care nu pot fi generate decât de mari credințe. E suficient să comparăm două genuri de construcții, parte imaginare, parte reale, și oarecum similare: Europa, acum, și națiunea, în urmă cu un veac, un veac și jumătate. Națiunea a fost cu prisosință o religie.¹ S-a murit pentru ea pe baricade, s-a murit în tranșee. Totul s-a prins la un moment dat în logica ei. Frontierele au fost decupate și reddecupate ca să îmbrățișeze cât mai bine fiecare națiune și s-o delimiteze de celelalte. Istoria a fost obligată să

1. Lucian Boia, *Două secole de mitologie națională*, Humanitas, București, 1999 (noi ediții: 2005, 2011 și 2012).

între, încă din zorii ei, în cadrul național, cu toate deformările și manipulările de rigoare. Un arheolog francez îi invoca, pe la 1870, pe „francezii din epoca de piatră”; nu se ținea de glume. Și naziștii s-au cufundat în preistorie, identificându-se cu fabuloșii arieni. Față de asemenea vertiginoase proiecții în ceața începuturilor, „naționalizarea” Evului Mediu s-a dovedit a fi o operație aproape inocentă, chiar dacă oamenii acelei epoci nu gândeau defel în spirit național. În istoria reală, Războiul de 100 de Ani nu s-a petrecut chiar între francezi și britanici (a fost cam în aceeași măsură între francezi și francezi!), dar în istoria scrisă așa a ajuns să fie.

Ideologia națională s-a tocit între timp, ca mai toate idealurile ieșite din laboratorul occidental. Motivele sunt mai multe. A plătit mai întâi prețul conflictelor sângeroase (în principal, cele două războaie mondiale) pentru care naționalismul occidental poartă o grea răspundere. A fost în bună măsură contracarată de cealaltă mare religie occidentală: democrația. Cândva, individul era neînsemnat față de națiune, acum s-a ridicat la fel de sus. Sau chiar mai sus? Era în slujba ei, acum se așteaptă ca națiunea să aibă grijă de el. Să mai fie de actualitate cuvintele lui J.F. Kennedy: „Nu vă întrebați ce poate face America pentru voi, întrebați-vă ce puteți face voi pentru America”? La fel, trec în față și

minoritățile (etnice, religioase, sexuale... de tot felul); la fel, prind glas și regiunile istorice, fiecare cu profilul său, aplatizate cândva de tăvălugul național. Iar globalizarea e pe cale să dizolve națiunea într-un amalgam planetar, prin estomparea frontierelor ca și prin amestecul crescând de etnii și religii. Sunt, firește, și rezistențe, și chiar manifestări ultranaționaliste (minoritare și marginalizate, taxate drept „politic incorecte”), reacție a celor care încă mai cred că lumea așa trebuie să fie: împărțită în națiuni, omogene cultural și separate prin frontiere efective.

Totuși, așa erodată și relativizată cum a ajuns să fie, națiunea rămâne incomparabil mai prezentă în mințile și inimile oamenilor decât Europa. Uniunea Europeană e un proiect grandios și debil totodată. Față de identitățile naționale, bine conturate, identitatea europeană se arată eminamente difuză: mai curând, tot suma unor identități naționale. Istorii ale Europei sunt nenumărate, dar nu există cu adevărat *o istorie*, și, mai grav încă, nu există *o mitologie*. Or, fără un orizont mitologic (mitologie însemnând tot ce e credință puternică), nimic remarcabil nu se înfăptuiește pe lumea asta. Din păcate, Europa e mai mult o birocrație decât o credință. Să o spunem drept: țările Europei Occidentale au inițiat acest proiect fiindcă n-au avut încotro. Înaintea Pri-

mului Război Mondial stăpâniseră lumea; în numai trei decenii, victorioase sau înfrânte în aceeași măsură, măcinate de cele două mari conflicte, coborâseră la condiția unor puteri mijlocii. Pentru a mai putea avea o pondere economică și politică convenabilă, erau condamnate să meargă împreună. Debutând în 1957 cu șase membri (Franța, Germania, Italia, Belgia, Olanda, Luxemburg), Uniunea s-a tot extins, înglobând aproape tot Occidentul european, apoi foștii sateliți ai Uniunii Sovietice și chiar o parte a fostului teritoriu sovietic: țările baltice. Douăzeci și șapte de țări în total. Le apropie, desigur, și o oarecare solidaritate europeană, un fond comun de civilizație, dar mai presus de toate înțelegerea faptului că, separat, ar fi prea puțin luate în seamă pe o scenă mondială dominată de ansamblurile masive, de la Statele Unite la China.

Recenta criză financiară și economică a devoalat însă fisuri care ajunseseră să treacă aproape neobservate într-o perioadă de relativă prosperitate. Și au ieșit la iveală nu numai decalajele de ordin material, ci, poate mai grav, și nepotrivirile culturale. O țară ca Spania, timp de secole „lanterna roșie“ a Occidentului, lăsase impresia că e pe cale să recupereze în câteva decenii o întârziere istorică și să treacă în primele rânduri; acum, în câțiva ani, aproape că a revenit la punctul de plecare. Și Germania

aproape a revenit de unde plecase, adică foarte sus (după ce a pierdut două războaie mondiale, i s-a răzuit o bună parte din teritoriu și a mai trebuit să integreze și Germania de Est, timp de aproape o jumătate de secol angajată în cu totul altă direcție decât lumea occidentală). Cum se vede, ierarhiile sunt greu de clintit. Din păcate, nici Germania, redevenită prima țară a Occidentului, nu mai are dimensiunea necesară pentru a se impune singură; așa că e nevoită să tragă după ea o bună bucată de continent! Franța se menține în poziția a doua, pierzând însă teren în fața Germaniei: axa Paris–Berlin, coloana vertebrală a Europei, s-a dezechilibrat. Marea Britanie nu s-a hotărât încă dacă mai rămâne în Europa, o Europă pe care o vrea de altfel cât mai vag structurată, sau face pasul decisiv și iese din ea. Nordul are sentimentul că este jecmănit de Sud, iar Sudul că este umilit de Nord. Pozițiile extreme sunt ale Germaniei și Greciei. Germanii nu înțeleg de ce ar munci mai mult și ar plăti mai multe impozite pentru ca grecii să muncească mai puțin și să plătească mai puțin. Iar grecii, din partea lor, nu încetează să o compare pe Angela Merkel, cancelarul Germaniei, fie cu Hitler, când sunt tare supărați, fie, puțin mai concilianți, cu Bismarck. Mai e cale până la federația europeană! De altfel, nimic mai elocvent decât modul cum se înfățișează euro, mo-

neda comună, în imaginile de pe bancnote. De regulă, bancnotele naționale sunt marcate prin simboluri distinctive, cel mai adesea chipuri de personalități. Acum, euro se prezintă abstract, doar cu niște motive arhitectonice. Personalități naționale sunt puzderie, personalități europene, pare-se, încă nu s-au descoperit. Inițial, au fost totuși luate în considerare, dar au căzut la examen, se vede pentru a nu crea susceptibilități, fiind greu de reprezentat toate națiile și toate ideologiile. Pe deasupra, personalitățile din trecut, în mod curios, gândeau altfel de cum ar fi trebuit să gândească dacă ar fi trăit azi; așa, lui Shakespeare i s-a reproșat antisemitismul care ar transpare din piesa sa *Neguțătorul din Veneția*; să-i acordăm scuza că n-avea cum să știe că în felul acesta își ratează prezența în simbolistica financiară a Europei.

Impasul democratic

ȘI DEMOCRAȚIA SE ARATĂ întrucâtva obosită. Formal, și-a cam îndeplinit misiunea.¹ Cetățenii lumii occidentale sunt perfect egali în drepturi, fără deosebire de rasă, etnie, sex, religie sau stare socială. Dispun în principiu de toate libertățile până la limita dincolo de care excesul de libertate al unora ar împieta asupra libertății altora. Iar cei puși să conducă sunt, direct sau indirect, aleșii lor. Și totuși, se vede bine că s-a petrecut un blocaj. De fapt, o dublă evoluție, în sensuri opuse. Pe de o parte, individul capătă tot mai

1. Mai pe larg, punctul de vedere al autorului despre democrație în *Mitul democrației*, Humanitas, București, 2003 (nouă ediție: 2013); (*Le Mythe de la démocratie*, Les Belles Lettres, Paris, 2002).

multă autonomie. Revoluția Internetului a facilitat nespuse raporturile directe dintre persoane și capacitatea acestora de a se organiza și reacționa cu promptitudine. Însă și „individualizarea“ e cu dublu tăiș; se poate traduce printr-o angajare mai responsabilă a fiecăruia, sau, dimpotrivă, prin nici o angajare, sau prin tot felul de angajări insolite, și atunci pericolul care pândește e atomizarea societății: fiecare individ, sau fiecare grup, pentru sine. Internetul, îndeosebi, multiplică, în chip contradictoriu, atât capacitățile de integrare, cât și posibilitățile de „detașare“; sub acest ultim aspect, segmente întregi sunt pe cale să evadeze din spațiul public, constituindu-se în microcomunități paralele și autonome. De la națiune, din nou, la triburi? „Tribalism“ manifestat frecvent în spiritul unei realități virtuale, din specia jocurilor video, în discordanță cu efortul de raționalizare și disciplinare a corpului social, care a stat la baza modernității. Un imaginar capricios se extinde în dauna demersului rațional. Mișcările contestatare ilustrează elocvent deficitul de orientare. Cândva, alternativele aveau un sens bine definit ideologic și politic. Acum rămâne doar refuzul, pe cât de violent exprimat, pe atât de steril, materializat în vitrine devastate și mașini incendiate...

Toate, ce e drept, se lovesc de dilema fundamentală a anilor din urmă. Capitalismul dă tot

mai multe rateuri: până și el a obosit. Deocamdată nu se întrevede însă nici o formulă alternativă credibilă. S-a ars lumea o dată cu comunismul! Rămâne speranța unui capitalism reformat, mai puțin fascinat de câștig și mai înțelegător cu interesele generale. Cum s-ar zice, un „capitalism cu față umană”: un surogat de utopie!

MAI LIBER CA ORICÂND, grație tehnologiei electronice, individul este și mai controlat ca oricând, grație aceleiași tehnologii. Nici un stat polițienesc „tradițional” n-a reușit să pătrundă atât de adânc în intimitatea oamenilor cum reușesc să o facă democrațiile actuale. De altfel, și indivizii au o capacitate mult sporită de a se pândi reciproc. Suntem prinși într-o contradicție: tot mai multă și tot mai puțină libertate.

În paralel, și clasa dominantă a căpătat o autonomie sporită, protejată de dubla citadelă a banului și a puterii. Limitarea inegalităților de avere pare să fie ștearsă din formula democrației; a rămas asociată cu tentativa, complet eșuată, a utopiei democratice comuniste; acum chiar și China, zicându-și în continuare comunistă, a redescoperit virtuțile inegalităților sociale: se pare că doar așa funcționează mașinăria economică. Mobilitatea socială bate pasul pe loc: cei care urcă sau care coboară rămân minoritari în corpul social; regula e că nu te miști prea mult

în raport cu punctul de plecare. Inegalitatea socială stânjenește considerabil seria cealaltă, a egalităților proclamate și legiferate. Statele Unite pot să aibă un președinte de culoare; însă negrii, care reprezintă 13% din populația țării, ajung să fie cam jumătate din numărul persoanelor întemnițate. Motivul nu stă în vreo înclinație criminală specifică, ci în consecințele condiției sociale precare. Îngrijorător este că diferențele de avere nu numai că nu se atenuază, dar au tendința să crească. Bogații devin încă și mai bogați, în mod absolut sau în raport cu ceilalți, iar în perioada actuală de marasm economic care tinde să se prelungească, cei aflați la baza ierarhiei sociale plătesc ei în primul rând oalele sparte, fie și numai dacă luăm în considerare amplificarea șomajului. Pe de altă parte, în mod paradoxal, înrăurirea cetățenească asupra orientărilor și deciziilor politice pare a-și arăta tot mai mult limitele. Societatea însăși fiind fragmentată, se manifestă mai rar opțiuni masive, ca pe vremea avântului democratic sau a luptelor de clasă; în consecință a scăzut și presiunea asupra clasei politice. Deosebiriile dintre dreapta și stânga s-au atenuat în bună măsură (pentru cine nu e dispus să riște o ieșire aventuroasă mizând pe extrema dreaptă sau pe extrema stângă, soluții antisistem aflate în minoritate și, în prezent cel puțin, fără șanse reale). Până

la urmă, cetățeanul e nevoit să-și manifeste opțiunea în raport cu o clasă politică solid implantată (chiar dacă nu-i place, alta nu e) și care-i oferă alternative destul de limitate. Peste toate, imperativele economice, acum dominante, sunt insensibile la principiile și regulile democrației. Globalizarea mai ales e, în esența ei, în mod obiectiv, „antidemocratică”, fiindcă impune tendințe și constrângeri, evident, fără să le mai treacă prin votul popular. Politica, politica economică în orice caz, e coordonată, în măsură crescândă, la scară planetară, cu alte cuvinte în afara unui cadru democratic controlabil. Și în Europa, când trecem din capitalele naționale la Bruxelles, capitala Uniunii Europene, democrația mai pierde câteva puncte sau chiar mai multe; birocrăția bruxelleză nu se arată foarte preocupată de ceea ce vor sau nu vor cetățenii diverselor țări partenere; țările sunt încă concrete, Europa e mai curând o abstracțiune, și în consecință se tratează cu mijloace abstracte.

Condiție fundamentală a democrației, libertatea de expresie a câștigat enorm în ultima vreme, sprijinindu-se în mare măsură tot pe arsenalul electronic. Fiecare individ poate să comunice tot ce-i trece prin cap oricui e dispus să-l asculte. Riscul e pe măsura câștigului: acela al unei învălmășeli de mesaje ieșite de sub control. Pe de altă parte, în sens opus acestei dez-

lănțuiri de libertate, responsabili ordinii sociale se străduiesc să mențină dezbateră publică între limite considerate „corecte“, multiplicând regulile și tabuurile. „Corectitudinea politică“ a ajuns să țină loc de cenzură. E tot mai greu să te strecuri printre interdicții, cu riscul de a fi taxat drept „rasist“, „antisemit“, „islamofob“, „misogin“, „homofob“... Libertatea fără zăgazuri interferează cu libertatea îndiguită: se vor putea asorta aceste mari tendințe?

Un deficit de utopie

NICI *PROGRESUL*, a treia mare religie secularizată a epocii moderne, alături de națiune și democrație, nu pare a fi în cea mai bună formă. Mentalității cuceritoare de altădată i-a luat locul o atitudine temătoare și defensivă. Preocuparea majoră nu mai este aceea de a face lumea de mâine mai bună decât lumea de azi, ci de a avea grijă să nu devină mai rea. Așa încât la ordinea zilei nu mai e progresul, ci stoparea declinului, evitarea unei posibile dereglări majore. O dovedește cu prisosință psihodrama climatului. A afirma astăzi că ceea ce se întâmplă cu clima nu este chiar atât de evident și poate nici atât de catastrofal cum se spune a ajuns să fie mai „incorect politic” decât a susține că o femeie nu seamănă chiar într-un tot cu un bărbat. S-a decis

deja, cu cvasiunanimitate de voturi: prin mai tot ce întreprinde, omul afectează mediul natural, și climatul cu deosebire, lovind astfel în fundamentele propriei existențe. E cazul așadar să întreprindem mai puțin. De fapt, atins de teamă e Occidentul, îndeosebi Occidentul european, ceilalți își văd de treabă. Problema Chinei (ca și a altor țări „emergente“) nu e să evite poluarea, ci, în cazul în care altfel nu se poate, să polueze cât mai mult, pentru a ajunge Occidentul din urmă. Dacă în locul vechilor religii anemiate Occidentul a pus într-adevăr ceva, acest ceva, noua credință larg împărtășită, este aceea a *sănătății*: sănătatea umană, sănătatea planetei. Să trăim cât mai sănătoși într-un mediu sănătos.¹ Ecologia e singura ideologie puternică în ziua de azi. Și mai departe? Mai departe ce-ar putea să mai fie? Stăm liniștiți, ca să nu deranjăm planeta.

ÎN 1969, OMUL a pus piciorul pe Lună. Mai precis, americanul: *Homo americanus*. Dar nici americanii n-ar fi ajuns pe Lună dacă nu i-ar fi provocat rușii (sovieticii, cum li se spunea pe atunci). Cucerirea spațiului a fost un proiect

1. Am preluat conceptul lui Lucien Sfez: *La santé parfaite. Critique d'une nouvelle utopie*, Seuil, Paris, 1995; *L'utopie de la santé parfaite*, Colloque de Cerisy, Lucien Sfez, ed., Paris, 2001.

„comunist“, pus în practică cu mai mare succes de „capitaliști“. Unii cu utopia, ceilalți cu mijloacele de a o înfăptui. În mai puțin de două decenii, ar fi urmat, în proiecțiile imagine ale vremii, o expediție spre Marte. Între timp, s-au încheiat de mult și călătoriile selenare, iar despre proiectul marțian se mai vorbește din când în când, ca să nu fie dat cu totul uitării. E drept, bani sunt tot mai puțini, iar sovieticii, redeveniți ruși, nu-i mai presează pe americani. Responsabil e însă în primul rând imaginarul: visul nu mai este ce a fost.

Occidentul înregistrează un deficit de utopie după preaplinul de altădată. Este bine, este rău? Și una, și alta. Istoria Occidentului, și istoria pe care Occidentul a dăruit-o planetei, a fost povestea transpunerii în materie a unei grandioase utopii. Acum, visul s-a spulberat. Va fi, probabil, mai puțină creativitate. Vor fi, atunci, și mai puține plăsmuiri extravagante. Nu părem capabili să mai inventăm astăzi ceva pe măsura comunismului.

O distincție rămâne totuși de făcut: între Occident și Occident. Între Occidentul european și Occidentul american. Și în Statele Unite se înregistrează un reflux religios: sensibil însă mai limitat decât de partea cealaltă a Oceanului. Mai puțin credincioși decât au fost, americanii rămân totuși cei mai credincioși dintre occiden-

tali. Mai credincioși și în raporturile cu Divinitatea, mai credincioși și în ceea ce privește propria lor misiune pe acest pământ. Chiar dacă și la ei se accentuează semnele de neîncredere și de scepticism. Visul comun european nu s-a înfiripat încă; se va ivi vreodată? Visul american încă există. Fondul acesta de credință oferă poate cea dintâi explicație dinamismului societății (inclusiv economiei) americane, în contrast cu lănzezeala europeană. Țar mesianismul american, încă sensibil, contribuie, nu mai puțin decât petrolul sau calculele geopolitice, la grija pe care americanii o poartă lumii. Se văd, puțin naiv, în rol de salvatori, gata oricând să ofere celorlalți modelul lor, evident cel mai bun. Sunt – chiar dacă și ei puțin obosiți – cei din urmă cruciați. Ciocnirea cu Islamul era aproape inevitabilă. Se înfruntă ultimii mari credincioși ai Terrei, pe cale să reaprindă vechiul război pentru Ierusalim. Atașamentul (aproape) necondiționat al Americii pentru Israel trebuie înțeles, dincolo de componenta geopolitică sau de influența considerabilă a lobby-ului evreiesc la Washington, în determinările sale mentale mult mai profunde. America s-a făcut prin Biblie, americanii și-au citit istoria în cheie biblică, și astfel cartea sfântă a creat o punte imaterială – dar cu atât mai solidă și mai persistentă, cu cât este imaginară – între ei și „poporul ales“.

„Ceilalți“

ÎN ULTIMA VREME, Occidentul a devenit un spațiu multicultural. O evoluție neașteptată și divergentă dacă o raportăm la proiectul original al statului-națiune. Timp de un veac sau două acesta a acționat în sensul unei cât mai pronunțate omogenizări. Națiunea ideală e alcătuită din oameni care vorbesc aceeași limbă și au în comun cât mai multe repere culturale și istorice. În Franța, se glumea cândva (pe când se mai puteau face glume cu tentă rasială) pe seama micului negru care învăța la școală despre „*nos ancêtres les Gaulois*“ (strămoșii noștri, galii). Teoretic, desigur, se poate și altfel: cât mai multe valori civice împărtășite, în ciuda deosebirilor de limbă, religie și cultură. Este națiunea politică,

așa cum au gândit-o francezii în vremea Marii Revoluții; dar tot francezii n-au pregetat să-i deznaționalizeze și să-i transforme în „adevărați“ francezi pe toți cei care încă nu vorbeau cumsecade sau nu vorbeau deloc franțuzește (și erau jumătate din populația Franței). Modelul concurent, cel german, suprapunea de la bun început națiunea peste etnie: națiunea germană, logic, era alcătuită din germani. În procesul de constituire a națiunilor (în imaginar) și a statelor-națiune (în spațiul real), Occidentul a beneficiat de șansa unor delimitări teritoriale destul de nete între diversele limbi și etnii. Frontiera dintre francezi și germani, de pildă, este cât se poate de clară (complicată la un moment dat doar prin cazul Alsaciei, germani deveniți francezi, grație virtuților „națiunii politice“, dar multă vreme revendicați de Germania, care nu recunoștea altfel de națiune decât cea etnică). Complicația și uneori dezastrul s-au petrecut atunci când proiectul național, pur occidental, s-a extins în Europa central-răsăriteană și apoi în întreaga lume. S-au constituit în state naționale teritorii în fapt multinaționale: cazul Europei Centrale și al Balcanilor, cu populațiile lor inextricabil amestecate. Așa s-a ajuns la schimburi de populație (în cel mai bun caz), la expulzări sau chiar la genocid. În consecință,

fizionomia etnică și culturală a țărilor respective s-a simplificat drastic. În schimb, s-a complicat nespus acolo unde fusese mult mai omogenă: în Europa Occidentală.

DE ZECI DE ANI, valuri după valuri de emigranți s-au revărsat asupra Occidentului european. Explicația fenomenului e limpede: mizerie și nesiguranță a vieții de o parte, prosperitate și stabilitate de partea cealaltă. N-au fost însă numai disperarea și presiunea imigranților, ci și nevoia de forță de muncă suplimentară a unui Occident afectat de stagnare demografică și ai cărui cetățeni se arătau din ce în ce mai puțin dispuși să se coboare la munci considerate inferioare. Occidentul a avut nevoie de imigranți nu mai puțin decât au avut nevoie imigranții de Occident. E drept, n-a avut nevoie de atât de mulți. Unii însă au deschis poarta și pentru alții. Și poarta, chiar dacă nu este larg deschisă, nu se mai poate nici zăvorî.

Unii imigranți s-au asimilat. Alții sunt în curs de asimilare. Dar sunt destui care nu s-au asimilat și nici nu vor să se asimileze. Occidentul este acum și al lor. De regulă, musulmanii sunt cei mai tenace; în Occidentul laicizat, aduc cu ei o cultură puternic marcată de o religiozitate specifică. Occidentul creștin, occidentul laic, pare

a deveni încetul cu încetul și un Occident musulman.¹ În Franța, se apreciază procentul musulmanilor (mulți dintre ei având deja naționalitatea franceză, fiind deci francezi ca toți francezii) fie la 7,5% din populație, fie la mai puțin, între 3,5% și 5%, fie, dimpotrivă, la mai mult, între 8 și 11%. E într-un fel ironic: statul francez a deznaționalizat în dreapta și-n stânga tot ce era de deznaționalizat: bretoni, provensali, alsacieni... Abia s-a terminat procesul de „francizare“, când iată, apar „ceilalți“, mult mai diferiți și căroro chiar experimentatul mecanism asimilator francez nu reușește să le mai facă față. În rândul doi după Franța vin țări a căror populație musulmană poate fi estimată în jurul unui procent de 5%: Germania (turci, în cea mai mare parte), Belgia, Austria, Olanda. Adăugând și alte comunități afro-asiatice, ajungem la o medie vest-europeană de circa 10% de persoane provenite din culturi cu totul diferite de cultura europeană (integrate sau neintegrate în grade diferite). Se adaugă, după căderea comunismului, și un număr

1. Cifre foarte diferite privitoare la procentul populației musulmane, la Raphaël Liogier, *Le Mythe de l'islamisation. Essai sur une obsession collective*, Seuil, Paris, 2012, și în Wikipedia (www.wikipedia.org/wiki/Islam-by-Country). Datele privitoare la Germania, din *Facts about Germany*, Societäts-Verlag, Frankfurt am Main, 2010, p. 143.

semnificativ de est-europeni, mult mai apropiați însă de cultura Occidentului (cu excepția romilor, proveniți în principal din România și Bulgaria, care par a deranja Occidentul în măsură și mai mare decât imigrația afro-asiatică). În Germania, în cifre globale, sunt peste 15 milioane de persoane, aproape 20% din populație, care provin din imigrație (cel puțin un părinte fiind imigrant); 8 milioane dintre ei au deja cetățenia germană, cu observația că 4 milioane sunt repatriați, germani de origine, „reîntorși acasă“, unii după multe secole (precum sașii din Transilvania).

Factorul agravant al amestecului constă în îmbinarea, adesea, a unor distincții culturale majore cu starea de sărăcie și de marginalizare. Este ceea ce se întâmplă în cartierele periferice ale marilor orașe, pe cale, unele, de a se transforma în veritabile ghetouri; Franța s-a confruntat recent, în aceste zone fierbinți, cu adevărate revolte urbane. Multiculturalismul prezintă unele virtuți, dar, poate, și mai multe riscuri. Deosebirile culturale pot îmbogăți spiritual o societate, însă îi pot și învrăjbi pe oameni. De la o situație la alta nu știm ce poate ieși (Irlanda de Nord, Bosnia...). O societate cultural omogenă e poate mai anostă, dar și mai lipsită de riscuri. Multiculturalismul n-a fost un proiect dorit, ci o

virtute impusă („*faire du nécessité vertu*“, cum zice francezul). Franța încă mai vrea să creadă în integrare pur și simplu, dar îndoieli sau chiar reacții de respingere apar și acolo unde s-a mizat cu adevărat pe multiculturalism. Toleranta Olandă e străbătută de un puternic curent xenofob. Până și Angela Merkel, cancelarul Germaniei, a declarat explicit în 2012 ceea ce n-ar fi zis în ruptul capului cu câțiva ani înainte: „Multiculturalismul a eșuat.“

Unde se va ajunge?

Și Statele Unite se „colorează“ treptat. Națiunea originară – anglo-saxoni, nordici, protestanți – se regăsește încă într-o poziție dominantă în clasa conducătoare (J.F. Kennedy, ales în 1960, a fost primul, și deocamdată singurul, președinte catolic; Barak Obama e cel dintâi președinte de culoare). În rest, mozaicul etnic, cultural, religios n-a încetat să se diversifice. Albii, de diverse origini, în ansamblu, sunt încă majoritari, dar dinamica demografică nu-i favorizează. Erau 74% în 1995, au scăzut la 64% în 2010. În același interval, hispanicii au progresat de la 10% la 19%.

Cum va arăta America?

Accelerare sau ruptură?

AJUNGEM, INEVITABIL, LA ÎNTREBĂRILE care țin-tesc nemijlocit viitorul. Iată întrebări la care nu știu să răspund. Nu sunt de altfel singurul în această stare de ignoranță. Nimeni nu știe: inclusiv cei care, fără să clipească, dau răspunsuri sigure și competente. În cele ce urmează, mă las totuși înduplecat să intru în jocul lui „ce-ar putea să fie“. Un joc cu nenumărate scenarii, adesea divergente. Nici unul dintre ele nu se va îndeplini așa cum ni-l imaginăm astăzi, dar s-ar putea ca unul sau altul (nu știm care) să semene puțin mai bine cu ceea ce va fi cândva viitorul.

O PRIMĂ ÎNTREBARE: simplă accelerare sau, mai radical, ruptură? Trecutul, deocamdată, doar se îndepărtează. E încă vizibil, e încă prezent, însă

relevanța lui scade dramatic. În secolul al XIX-lea, în plină revoluție industrială și în contextul unor majore restructurări sociale și reelaborări ideologice, trecutul încă făcea corp comun cu prezentul. Orice formație culturală solidă pornea de la limbile clasice și de la marii gânditori ai Antichității. Națiunile și-au găsit atunci justificarea supremă în istorie (îndeosebi în istoria medievală transfigurată). Astăzi, doar specialiștii se mai apropie de operele Antichității, iar justificările istorice și-au cam pierdut credibilitatea. Ruptura e uneori cumplit de vizibilă. Arta (arta occidentală), până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, a mers, disciplinat, pe un model unic, preluat de Renaștere din Antichitate și dus apoi mai departe, cu inovații, desigur, dar nu cu răsturnări. Prima revoluție artistică, declanșată de impresionisti, pe la 1860-1870, care a stârnit, firesc, scandal, nu a spart nici ea cadrele, și, prin comparație cu ceea ce avea să urmeze, apare astăzi cu totul nevinovată. Răsturnarea artistică propriu-zisă se petrece imediat după 1900, când se multiplică formulele și se ajunge repede la suprarealism și la pictura abstractă.

Mircea Eliade remarcă „sfârșitul de lume” pus la cale atunci de artiști, prevestitor al altor sfârșituri și altor începuturi ce aveau să vină. Lucrurile nu s-au oprit aici. Canonul artistic s-a spart cu totul. Astăzi, indiferent de ce ar putea

zice unul sau altul dintre criticii de artă sau profesioniștii licitațiilor, nu mai există nici un criteriu de apreciere a „frumosului” sau a valorii artistice. O grămadă de gunoaie poate fi, după gusturi, o grămadă de gunoaie sau o creație majoră. Un vițel mort, dar bine conservat, și dat cu ceva culoare (exemplu autentic) e cotelat mai bine decât un Rembrandt. Nu zic că e rău, zic doar că e altceva, în mod radical altceva.

TIPOLOGIA CULTURII e pe cale să devină cu totul alta. Acolo unde erau linii clare, domnește astăzi o mișcare browniană. Cultura Internetului înseamnă mai multă informație ca oricând, dar și mai puțină cultură ca oricând, cultura neînsemnând informație brută, ci informație structurată și încărcată cu sens. Or, utilizatorul de Internet se află – singur! – în fața unui amalgam; ca să știe ce să aleagă, să nu cadă în cursa dezinformării sau a manipulărilor, ar trebui să fie deja cultivat (ceea ce nu e cazul pentru cei mai mulți).

S-au răsturnat și ierarhiile. Figurile culturale de vârf, în zilele noastre, și cele pe care societatea le și răsplătește în consecință sunt aproape toate din sfera spectacolului („cercul”, ar spune vechii romani): sportivi (cine lovește mai bine mingea, pedalează mai repede sau se ține mai corect în echilibru pe bară), actori de cinema, cântăreți... De înțeles, altminteri: e o lume stresată,

care, atunci când nu muncește sau nu aleargă, simte nevoia să se destindă. Judecând în termeni medicali, e chiar recomandabil să o facă. Deocamdată, încă reușim să admirăm și performanțele intelectuale sau artistice tradiționale. Poate fiindcă ni se mai vorbește la școală despre ele? Oricum, mulți autori celebri sunt pe cale să-și afle ultimul refugiu în dicționare, abandonați în fapt de autenticii admiratori. „*Exegi monumentum aere perennius*“ („Am înălțat un monument mai durabil decât bronzul“), exclama, orgolios, Horațiu, cu vreo două mii de ani în urmă. „*Non omnis moriar*“, continua el: nu voi muri cu totul, o parte din mine îmi va supraviețui. Horațiu trăia în epoca unei istorii încete; ștafeta culturii se transmitea firesc de la o generație la alta, de la un secol la altul. Acum e cu totul alt ritm, sunt prefaceri de cu totul altă anvergură. Îmi pare rău pentru Horațiu. N-a murit cu totul, dar nici nu se simte prea bine. S-ar putea, într-o zi nu prea îndepărtată, să moară de-a binelea.

POATE CĂ OMENIREA nu va renunța totuși la un trecut care oricum îi va deveni tot mai străin. Poate chiar îl va proteja, atrasă tocmai de nota lui exotică. Și îl vor vizita cei de mâine, așa cum turiștii vizitează astăzi vechile ruine, exprimându-și admirația, sincer, sau fiindcă așa se cuvine.

Este scenariul cel mai blând. S-ar putea însă ca într-o zi – firește, nu în viitorul proxim – deosebirea culturală să fi devenit atât de mare, și preocupările omenirii atât de diferite, încât să se instaleze o stare de completă neînțelegere sau de lipsă totală de interes. Fiindcă nu-i vorba doar de următorii 50 de ani (așa cum e decupat de regulă viitorul în proiecțiile de tot felul), ci de multele, nesfârșitele secole care se vor succeda de acum încolo. Până când va rezista Michelangelo?

Creatori de tot felul, nu vă mai înscrieți la concursul de nemurire! A fost între timp anulat.

Amestecul

PROPORȚIILE AMESTECULUI ETNIC și consecințele acestui proces istoric rămân, în ce privește lumea occidentală, o mare necunoscută a viitorului. Până în prezent, procentul „celorlalți“, de altfel parțial asimilați, în diferite grade, nu a depășit pragul dincolo de care s-ar putea pune sub semnul întrebării persistența tiparului occidental. Între ce e mai bine și ce e mai rău, gama viitorului permite toate gradațiile. S-ar putea ca lucrurile să se liniștească: imigrația să fie ținută, cât de cât, sub control, integrarea să progreseze (inclusiv cu perspectiva laicizării comunităților musulmane, cele mai rebele la valorile occidentale), iar indicele de fertilitate, mai ridicat astăzi la noii occidentali decât la populația de baștină

a Occidentului, să scadă treptat, pentru a se alinia la media generală. Occidentul nu-și va pierde substanța, nici sufletul, dimpotrivă, se va revigora printr-o infuzie de prospețime și dinamism. Scenariul opus este acela al unei imigrații ieșite de sub control, combinată cu un eșec al integrării și cu o creștere masivă a ponderii comunităților străine de cultura Occidentului. S-a putut afirma, de pildă, despre Franța că într-o jumătate de secol va deveni majoritar islamică. În acest caz, ar înceta să mai fie Franța. Mai curând decât un calcul demn de încredere, avem aici ilustrarea complexului de „cetate asediată” care își face drum în Occident, în particular prin ceea ce o carte recentă numește „mitul islamizării” (Raphaël Liogier, *Le Mythe de l'islamisation*). Dar nu vin doar islamicii, vin și alții, și toți laolaltă sunt cu adevărat numeroși și purtând amprente culturale de tot felul. Adăugând contrastele sociale (sărăcia și marginalitatea „noilor” occidentali) deosebirilor de ordin etnic, religios și cultural, putem ușor imagina confruntări și conflicte de tot felul, inclusiv războaie civile. Între limitele extreme, combinațiile sunt nenumărate, așa că, evident, n-avem cum să știm ce va fi. Singurul lucru greu de contestat este că procentul celor veniți din afară și al descendenților lor va crește semnificativ; e greu de crezut că Franța va deveni o țară islamică, dar e cât se

poate de sigur că va fi și islamică, pur și simplu fiindcă deja este. Întrebarea este și cât de islamici vor mai fi islamicii: se vor apropia de indiferența religioasă a creștinilor, sau vor rămâne cantonați într-o civilizație de tip religios?

Rezultatul, în întreaga Europă, ar putea fi o nouă sinteză etnică și culturală, o nouă lume (precum lumea medievală față de Antichitatea greco-romană). Mai bună? Mai rea? *Altfel*.

ȘI ÎN STATELE UNITE proiecțiile demografice anunță o redistribuire radicală. Dacă se vor confirma (mereu este un *dacă*), în anul 2050 nu numai nordicii protestanți, ci populația albă, de origine europeană, în totalitatea ei, va fi încetat să mai fie majoritară. Din 458,2 milioane de locuitori, albi ar reprezenta 206,1 milioane, adică numai 45%. Hispanicii ar înregistra, dimpotrivă, o creștere spectaculoasă, atingând numărul de 143,5 milioane (31%). Negrii ar fi 53,4 milioane (12%), iar asiaticii 37,3 milioane (8%).¹ În aceste condiții, și catolicii vor deveni mai numeroși decât protestanții. Aceeași întrebare se pune în cazul Statelor Unite ca și în cel al Occidentului european: va fi tiparul original suficient de puternic pentru a nu se lăsa deformat și a imprima și celorlalți modelul său de

1. După *Le Point*, 8 noiembrie 2012, p. 49.

bază? E o întrebare la care – am văzut deja – se poate răspunde oricum. În Statele Unite mai apare o problemă delicată: populația hispanică e concentrată îndeosebi în statele sudice (din Florida și Texas până în California), exact în partea din teritoriu care a fost cândva spaniolă, respectiv mexicană, și anexată de americani prin dreptul celui mai puternic.

Florida e destinația favorită a cubanezilor. Miami a devenit cel mai mare oraș hispanic din Statele Unite. „Într-un interval de treizeci de ani, vorbitorii de limbă spaniolă, cubanezi în majoritate, și-au stabilit dominația practic în toate aspectele vieții orașului și i-au schimbat fundamental compoziția etnică, cultura, politica și limba. Hispanizarea orașului Miami este fără precedent în istoria marilor orașe americane.”¹ Primul, se pare, dintr-o serie! În celelalte state din sud, și în California în particular, se petrece o adevărată invazie mexicană (imigranți ilegali în cea mai mare parte). De precizat că gradul de alteritate al mexicanilor e mai accentuat încă decât al populației negre, ilustrat prin sărăcie și analfabetism. Potrivit lui Samuel P. Huntington, scopul mărturisit de cei care vorbesc în numele

1. Samuel P. Huntington, *Who Are We? The Challenge to America's National Identity*, Simon and Schuster Paperbacks, New York, 2005, p. 247.

hispanicilor „este de a transforma America într-o societate bilingvă și biculturală. America nu mai trebuie să aibă nucleul cultural anglo-protestant plus subculturile etnice, așa cum le-a avut timp de trei secole. Va trebuie să aibă două culturi, hispanică și anglo-americană, și, mai explicit, două limbi, spaniola și engleza.”¹ Amestec la „paritate”? Sau, până la urmă, o ruptură: detașarea sudului, redevenit hispanic, de nordul anglo-saxon? Își vor lua hispanicii revanșa?

1. *Ibidem*, p. 316.

Trei scenarii europene

CRIZA CARE TOCMAI A TRECUT sau (în funcție de interpretări) criza care nu se mai termină a pus într-o lumină necruțătoare insuficiențele Uniunii Europene. Lovită de cutremur, Europa aproape s-a dezmembrat în părțile ei componente; sub aparența unității și a „destinului comun“, au reapărut țări, economii, societăți, mentalități extrem de diferite. Spectrul destrămării a reactivat imperativul unității; alternativa pare simplă: sau mai multă integrare și o efectivă coordonare politică, economică și financiară, sau asumarea riscului unui eșec de proporții istorice, cu consecințe dintre cele mai grave. Pentru prima dată a ajuns să se vorbească deschis despre posibila renunțare la euro, sau cel puțin despre

retragerea unor țări din respectiva zonă; se admite de altfel că metodologia adoptată a fost defectuoasă și optimismul inițial, cam facil: moneda unică ar fi trebuit să fie consecința unei efective integrări politice și economice, și nu expresia artificială a unei „uniuni“, mai curând fragmentate decât unificate. Sunt voci care spun și mai mult: o să dispară nu numai euro, ci și Uniunea însăși!

Și atunci, pentru viitorul nu prea îndepărtat, se conturează două scenarii extreme, completate printr-un al treilea, să-i zicem, oarecum de compromis.

SCENARIUL NEGATIV: Uniunea nu va rezista turbulențelor actuale și (probabil) viitoare. Euroscepticismul e de altfel în creștere, ca și exasperarea unora (Germania) și frustrarea altora (Grecia). Posibila retragere a Marii Britanii s-ar putea să dea semnalul degringoladei. De altfel, britanicii ar accepta să rămână în Uniune, cu condiția ca Uniunea să renunțe de a mai fi o uniune, statele, sau măcar ei, britanicii, menținându-și deplina suveranitate. În plus, chiar unele dintre statele componente încep să dea semne de destrămare. Scoția pare hotărâtă să se desprindă de Marea Britanie, iar Catalonia se îndreaptă la rându-i spre o despărțire de Spania. Belgia (o țară inventată în 1830) s-ar putea să nu mai existe,

în urma rupturii, de mult timp anunțate și mereu amânate, între valoni și flamanzi. În acest caz, Bruxelles, acum capitală atât a Belgiei, cât și a Europei, ar rămâne exclusiv capitală europeană (cu condiția să mai existe o Europă).

SCENARIUL POZITIV: Uniunea nu se va dezmembra, și atunci nu-i rămâne decât să se consolideze. Până unde? Imposibil de apreciat. Un stat federal: Statele Unite ale Europei, echivalentul, de partea astălaltă a Oceanului, al Statelor Unite ale Americii, ar fi greu nu numai de realizat, dar chiar de imaginat. Țările europene sunt incomparabil mai diferite, din toate punctele de vedere, decât statele americane. Ambiția maximă, încă realistă, ar fi a închegării unei confederații, cu un dozaj care rămâne de stabilit și de echilibrat între ce va mai rămâne în suveranitatea statelor și ce va trece sub regimul suveranității comune. Oricum, o Europă unită nu va mai putea vorbi pe tot atâtea voci câți membri are. Iar în afară va trebui să apară *una*; exact ce nu se întâmplă astăzi, când fiecare stat își are propria sa politică internațională și propriul său sistem de apărare.

ȘI MAI E SCENARIUL DE COMPROMIS: Uniunea nu va funcționa toată în același registru și cu aceeași viteză. Unele țări vor fi mai integrate decât

altele. Se vor distinge zone diferite colorate. Nucleul puternic, adevărata uniune, va cuprinde statele din nord. Cu excepția, firește, a Marii Britanii, care, în condițiile unui asemenea regim mixt, ar putea rămâne în Uniune, văzându-și de propriile treburi și lăsându-i și pe ceilalți să-și vadă de ale lor. Statele din sud vor forma o altă zonă, mai puțin dezvoltată economic și cu tot felul de alte insuficiențe structurale. Despre cele venite mai recent, și aflate la marginea Uniunii (nu doar în sens geografic), precum România și Bulgaria, să nu mai vorbim. Să nu vorbim – fiindcă n-avem idee – nici despre cum ar funcționa în fapt o asemenea mașinărie complicată și contradictorie.

CELE TREI EUROPE de mâine se înscriu perfect în regulile descifrării viitorului. Viitorul real va fi într-un fel sau altul, însă evident într-un singur fel. Viitorul virtual – cel cu care ne îndeletnicim noi – este în multe feluri, care se bat cap în cap.

China, și iar China

PRINTRE ATÂTEA SEMNE DE ÎNTREBARE avem totuși, mai bine zis, ni se pare că avem, și o certitudine. Se numește China. Noul hegemon al planetei, într-un viitor apropiat. Să-și fi schimbat istoria regulile și să decidă acum *dinainte*?

Sunt gata să cred că e *posibil* ca lumea de mâine să fie dominată de chinezi. Pot risca, la limită, și un *probabil*. Dar *sigur*, ce înseamnă asta? Când vorbim despre viitor, cuvântul *sigur* ar trebui interzis. Unii, cum am văzut, au reinventat deja un trecut în care China apare, aproape constant, ca cea mai mare putere a lumii; cu alte cuvinte, după o scurtă și neme-ritată paranteză occidentală, s-ar reveni la o stare de normalitate.

Există un precedent, apropiat în timp, dar aproape uitat, care ar trebui să dea de gândit. Se cheamă Japonia (rămânem, așadar, în aceeași zonă, a ceea ce se numea, pe la 1900, „pericolul galben“, reactualizat în prezent, însă fără conotația de culoare, devenită politic incorectă). Japonia s-a lansat după al Doilea Război Mondial într-o creștere economică aproape de necrezut (a fost, s-ar zice, transferul în interior al unui surplus de energie care nu se mai putea manifesta în afară). Între 1950 și 1990, PIB-ul Japoniei (socotit în dolari constanți) a crescut de aproape 15 ori; într-o vreme când toate economiile occidentale sunt într-o creștere accentuată, dar nici chiar așa! În aceeași perioadă, Statele Unite își amplifică PIB-ul de patru ori, iar Franța și Germania de aproape cinci ori.¹ S-a vorbit atunci despre „miracolul japonez“. Încă puțin, și Japonia avea să ajungă din urmă, apoi să întreacă America. În 1990, PIB-ul său reprezenta 40% din PIB-ul american (la un număr de locuitori puțin sub jumătate din populația Statelor Unite). Într-un moment când devenea cu adevărat dramatică, povestea a luat, brusc, sfârșit. După 1990, creșterea Japoniei s-a moderat sensibil; câțiva ani mai târziu, criza financiară a piețelor asiatice din 1997–1998 a împins țara în

1. După Angus Maddison, *op. cit.*

recesiune, scădere economică urmată de o stagnare din care n-a ieșit până astăzi. Desigur, economia japoneză a rămas foarte sus; dar nu mai e decât o economie performantă printre altele, o țară dezvoltată printre altele: s-a banalizat.

PROIECȚIILE CARE PREVĂD hegemonia Chinei par a străbate un spațiu „aseptic“, unde nimic neașteptat sau neplăcut nu s-ar putea petrece. În fapt, economia acestei țări stă pe o bază foarte nesigură. Toată tehnologia pusă la lucru de chinezi e luată din afară. Nu fac deocamdată decât să copieze, să producă mai prost, însă la scară mai mare și mult mai ieftin. Sunt o combinație curioasă de țară subdezvoltată și de țară supradezvoltată, de economie de piață și de regim politic totalitar. Va reuși să meargă tot așa? Se va schimba în chip radical? Întrebări, deocamdată, fără răspuns. Oricum, nu vor putea miza la nesfârșit pe costurile mici rezultând din împrumutul (la limită, din furtul) de tehnologie și din salariile de mizerie plătite muncitorilor (ca să nu mai vorbim de munca servilă a mai multe milioane de deținuți). Când China se va normaliza cât de cât, competitivitatea economiei sale nu va mai avea cum să fie ceea ce a fost și încă mai este. Imensele contradicții ale acestei țări sunt încă ținute în frâu de regimul totalitar. O explozie socială de proporții nu e cu nimic mai

puțin plauzibilă decât ar fi drumul neabătut spre hegemonia mondială. China mai are, peste toate, și o problemă demografică insolubilă: politica copilului unic (menită să frâneze sporul galopant al populației) are efectul pervers – deși cu totul previzibil – de a inversa piramida vârstelor; e pe cale să devină o țară cu foarte mulți vârstnici și foarte puțini tineri (ca să nu mai vorbim și de disproporția dintre sexe, în condițiile unui singur copil, băieții fiind preferați fetelor). Între factorii de succes și factorii de risc ai Chinei, e posibil ca cei din urmă să aibă până la urmă cuvântul decisiv. S-ar putea să nu fie așa, dar s-ar putea să fie.

CĂ OCCIDENTUL PIERDE TEREN e un fapt greu de contestat. Dar în ce ritm și la ce proporții e imposibil de prevăzut. În plus, trebuie făcută distincția dintre Occidentul european și Statele Unite: acestea din urmă continuă să prezinte un incontestabil potențial de creștere, și demografică, și tehnologică, și economică. Nu trebuie uitată nici celelalte „colțuri” ale Occidentului, potențial imense, susceptibile de surprize. Chiar, de ce China, și nu Canada sau Australia? E curios cum țările acestea nemărginite (ca spațiu) au rămas atât de mici (ca populație, ca pondere economică și politică). Și dacă mâine vor fi ele, și nu China? Nu e deloc probabil. E doar posibil.

Concurența există, cel puțin în plan virtual. India se înscrie și ea în competiție. „Cea mai mare democrație a lumii“ (mare, cu siguranță, democrație... să nu intrăm în detalii) apare, în proiecțiile pentru 2060, pe locul doi în economia lumii, după China și înaintea Statelor Unite. Se mai petrece însă un fenomen curios: sacralizarea PIB-ului. Este evident că țări precum China și India, chiar dacă locuitorii lor ar muri de foame, tot ar aduna un PIB mai ridicat decât, să zicem, Luxemburgul. Ceea ce are cu adevărat sens e PIB-ul pe locuitor, și e îndeosebi acel „surplus“, care, dincolo de satisfacerea nevoilor elementare, face ca o țară să fie dinamică, influentă, puternică.

Mai sunt și alții. Despre Brazilia s-a tot vorbit. O țară imensă, cu nenumărate resurse și cu o populație în rapidă creștere (200 de milioane astăzi, față de 100 de milioane în 1972 și mai puțin de 50 de milioane imediat după al Doilea Război Mondial). După 2000, Brazilia a beneficiat timp de câțiva ani de o creștere economică rapidă, și cum viitorul se decide simplu, prin analogie cu ziua de azi, a fost imediat pusă pe lista câștigătorilor de mâine. Mai recent, ritmul său economic a scăzut cu câteva puncte; în consecință pare să trezească mai puțin interes și la capitolul „viitor“.

De Rusia aproape nu ne mai amintim. Pare exclusă din competiție. A fost însă o vreme când –

nu e prea mult de atunci –, împreună cu imperiul ei și sub numele de Uniunea Sovietică, era principala concurentă, și economică, și politică, și ideologică, a Statelor Unite. Acum lânzește. A rămas totuși, cu toate pierderile teritoriale, cea mai întinsă și, potențial, cea mai bogată țară a lumii. Demografia, e drept, o trădează; cu o populație în scădere, abia depășește 140 de milioane de locuitori, mai puțin de jumătate în comparație cu Statele Unite (iar pentru 2050, i se prevăd abia 116 milioane). Dar poate cineva să pretindă că Rusia nu va avea nici un cuvânt de spus în jocul viitorului?

Și mai e o țară, am pomenit-o doar în treacăt, poate merită mai mult. Ce-ați spune de Statele Unite ale Americii? Actualul – încă – hegemon. De ce n-ar fi și hegemonul de mâine? Într-o poziție probabil mai puțin dominantă, însă tot pe locul dintâi. Nu se comportă chiar atât de rău, iar în comparație cu Europa Occidentală am spune că se comportă de-a dreptul bine. O economie mai dinamică, o ieșire mai reușită, acum, din criză. Și – exact la opusul Europei – cu un potențial încă important de creștere demografică. Populația Statelor Unite va continua să crească în următoarele decenii într-un ritm superior față de principalii săi competitori, în timp ce China pare să-și fi atins plafonul.

Se poate presupune, în chip rezonabil, că în următorii 50 de ani diferențele de nivel se vor mai restrânge, fără însă ca procesul de egalizare să meargă până la capăt și să răstoarne complet ierarhiile. Bănuiesc că cine continuă să parieze pe Statele Unite, țara încă cea mai bogată, mai puternică și mai influentă, are șanse apreciabile să câștige. Cu riscul, desigur, să și piardă.

CEEĂ CE MAI TREBUIE SPUS – și nu știm în ce măsură lucrurile acestea se vor modifica, dar e greu să se modifice foarte mult și foarte repede – este că lumea occidentală reprezintă și astăzi laboratorul aproape exclusiv de creație științifică și tehnologică. E relativ ușor (deși nu chiar foarte ușor) să imiți Occidentul, e mult mai greu să-i iei locul ca factor de creație. Japonezii au obținut primul Premiu Nobel pentru fizică în 1949, după aproape un secol de la adoptarea modelului occidental; pentru chimie, în 1981; pentru medicină, în 1987. Nici un Premiu Nobel științific, până astăzi, pentru China.

Pe lângă puterea „brută“, economică sau militară, există și o putere mai subtilă, conceptualizată recent prin sintagma *soft power*: puterea „blândă“ izvorâtă din prestigiul modelului, influența culturală în sensul cel mai larg. Întrebarea clasică: Roma a cucerit Grecia (cu armele), sau grecii i-au cucerit pe romani (prin cultură)?

Or, sub acest aspect, Occidentul deține încă o incontestabilă supremație, aproape o exclusivitate. Occidentul și, îndeosebi, America. America a cucerit lumea în mai mare măsură prin cultură decât prin industria și armatele ei. De la Harvard la hamburger, trecând prin filmele sau muzica Americii, lumea s-a pus la ora americană (cu tot ce e bun sau mai puțin bun: dar și „subcultura“ tot cultură este). America îi face pe oameni să viseze. Cine visează la China? (Conștienți de acest handicap, chinezii investesc în propaganda culturală. Cultura însă e o chestiune de seducție. Și nu-i destul doar să *vrei* să seduci.)

Încălzirea globală și Noul Nord

S-AR ZICE, după cum circulă ideile fixe, că lumea de mâine oferă cel puțin două certitudini. Va fi dominată de China (ceea ce tocmai am consemnat) și va fi sensibil mai caldă. Puțini sunt muritorii care mai îndrăznesc astăzi să combată teza încălzirii globale. Poate va îndrăzni – cine știe – Pământul însuși să se lepede de ea.

Se împletesc strâns în această încurcată problemă două tipuri de abordare, de esență cu totul diferită, dar care au ajuns să fie indisolubil legate. Pe de o parte, constatarea științifico-empirică a unei oarecare încălziri a planetei. Pe de altă parte, o mitologie care vine de departe, din vremurile Potopului.¹ Încălzirea globală s-ar

1. Lucian Boia, *Omul și clima. Teorii, scenarii, psihoze*, Humanitas, București, 2005 (*L'Homme face au climat*).

putea să fie un dat obiectiv, și nimic altceva. Intrigă însă faptul că se potrivește atât de bine cu scenariul arhetipal al sfârșiturilor de lume. Este *Potopul* epocii noastre. Pedepsa binemeritată pentru păcatele oamenilor. Omul tot păcătuiește: pe vremea Potopului, față de divinitate, mai recent, față de natură și față de el însuși. În consecință, trebuie să plătească, ca să-i vină mintea la cap (dacă nu va dispărea cu totul). Imediat după al Doilea Război Mondial, scenariul preferat de sfârșit de lume a fost războiul nuclear. Prin 1960–1970, i-a luat locul degradarea ecologică, combinată cu epuizarea resurselor (de unde delirantul raport al Clubului de la Roma din 1972 care – sub titlul *Limitele creșterii* – anunța iminenta prăbușire a civilizației industriale). Acum a venit rândul climei. Evident, clima se poate încălzi, se poate deregla în fel și chip, indiferent de scenariile noastre, oricare ar fi ele. Poate că e doar o întâlnire, fericită sau nefericită, între un mit străvechi și o realitate fizică recentă. Dar fuzionarea celor două registre nu poate să nu stârnească, ar trebui să stârnească, și o oarecare, legitimă, suspiciune.

L'imaginaire de la pluie et du beau temps, Les Belles Lettres, Paris, 2004). Pentru scenariile apocaliptice, vezi Lucian Boia, *Sfârșitul lumii. O istorie fără sfârșit*, Humanitas, București, 1999 (nouă ediție: 2007); (*La Fin du monde. Une histoire sans fin*, La Découverte, Paris, 1989 și 1999).

Îngrijorător e faptul (îngrijorător dacă e adevărat, îngrijorător, în alt sens, și dacă nu e adevărat) că dintr-o încălzire actuală încă destul de moderată s-a extrapolat modelul unei iminente catastrofe. Să ne înțelegem: interpretările și proiecțiile sunt modele, nu realități; ele pot exprima fidel o stare de lucruri autentică, dar pot la fel de bine să o ia și razna dacă logica în care sunt așezate nu e corectă.

Ne prefacem că știm, dar în fapt nu știm dacă planeta se va încălzi, și, dacă da, în ce proporții. Două grade, sau poate mai mult, până în 2050. Patru grade, sau mai mult, sau mai puțin, până în 2100. Dacă ne gândim că deocamdată creșterea nu atinge nici măcar media de un grad, realizăm că „doar“ două grade înseamnă deja destul de mult. Ne place să credem, de asemenea, că am identificat și cauza presupusei încălziri: sunt emanațiile industriale și agricole cu efect de seră, în principal dioxidul de carbon. De aici, necesitatea de a schimba radical profilul diverselor activități umane și modul nostru de viață, pe scurt, de a reinventa civilizația, de a o pune în acord cu natura. Și dacă, până la urmă, cauzele sunt cosmice, și nu umane? Fără industrii poluante, Pământul a trecut, de-a lungul istoriei sale, prin nenumărate oscilații climatice, unele de mai mare amploare decât ceea ce se întâmplă în prezent (erele glaciare, de pildă...). Ni se pare

că am pus degetul pe rană, dar s-ar putea în fapt să nu știm mare lucru. Ne pândește riscul unui diagnostic greșit, cu urmări incalculabile.

Se mai aude câte o voce discordantă. Claude Allègre, personalitate cunoscută în dubla sa calitate de geofizician și de fost ministru francez al educației și cercetării, îi pune sub acuzare, într-un articol recent, pe „birocrații climei“. Avansează la rândul-i cifre, potrivit cărora, din 1995 și până în 2012, temperatura medie a globului n-ar fi crescut nici măcar cu o fracțiune de grad. (Bănuiesc că alte cifre spun altceva. Cât de mult credem în cifre și cât sunt ele de manipulative, tocmai fiindcă credem atât de tare în ele!) Totul e orchestrat, potrivit lui Allègre, de „o rețea birocratică mondială care s-a organizat în jurul climei“. „La ONU, un detașament de funcționari bine plătiți vrea să-și continue treaba inutilă. În diverse țări, sunt persoane, instituții, chiar ministere care au ca obiect să se ocupe de climă... Totul preluat de un numeros cortegiu mediatic de jurnaliști convinși că au găsit o temă solidă, prin care pot da iluzia apărării unei cauze nobile. Și, în spatele lor, un lobby de oameni de afaceri, de bancheri...“¹ Așa să fie? Să nu fie așa?

1. Claude Allègre, „Les bureaucrates du climat“, *Le Point*, 20–27 decembrie 2012, p. 10 (articol preluat din *Journal of Physics*, vol. 45, 2012).

Între falsa alertă și catastrofa ineluctabilă, să alegem calea de mijloc (din comoditate sau din prudență, nu fiindcă ar fi neapărat mai plauzibilă): aceea a unei încălziri moderate, temperate oricum prin măsurile luate pentru limitarea emisiilor nocive. S-ar petrece, și așa, o schimbare destul de sensibilă a ecosistemelor și a condițiilor economice și de viață. Unii vor pierde, alții vor câștiga. Creșterea nivelului oceanelor (urmare a topirii ghețurilor continentale), cam cu un „picior“ se zice, adică 33 de centimetri, până în 2050, ar afecta puternic, până la dispariție, diverse insule din Pacific, dar și zone joase de coastă, intens populate, precum în Bangladesh. Olanda mai are de așteptat, dar s-ar putea să-i vină rândul! Zonele temperate sau subtropicale vor fi afectate de o instabilitate crescândă, exces de ploi sau de uscăciune. Se consideră însă că se va înregistra îndeosebi un deficit de apă, urmarea fiind un proces accentuat de aridizare, cu efecte lesne de imaginat asupra producției agricole. Sunt vizate regiuni întinse ale lumii: sudul și sud-vestul Statelor Unite, o bună parte din America Latină, Africa, Australia, China, Orientul Apropiat, sudul Europei...

Beneficiar: nordul.¹ Partea, deocamdată, cea mai puțin populată și cea mai puțin exploatată

1. Laurence Smith, *The New North. The World in 2050*, Profile Books, London, 2012.

a planetei: Canada, Alaska, Siberia și, în Europa, țările scandinave. În spațiul nordic, temperaturile vor crește în mai mare măsură decât media planetară (fenomen în curs, pus în evidență, spectaculos, de topirea accentuată, în sezonul cald, a calotei polare; s-ar putea ca peste câteva decenii Oceanul Arctic să fie, vara, complet eliberat de ghețuri). În ce privește precipitațiile, toate modelele converg: nici un pic de uscăciune, regimul ploilor va fi abundent. Ne așteaptă oare o mare migrație spre nord?

Pornind de aici, plouă cu scenarii. Unele, de-a dreptul senzaționale. Scoția, de pildă, ni se spune, se va despărți de Anglia nu numai politic, ci și climatic. În timp ce în sudul arhipelagului britanic ploile se vor rări și pe alocuri va bântui seceta, extremitatea scoțiană va beneficia de o umiditate ideală, ca și de o temperatură în creștere. Integrată în Noul Nord european, alături de țările scandinave, urmează să profite din plin de dezvoltarea spectaculoasă a zonei respective.¹

Țările mediteraneene, dimpotrivă, vor fi lovite din plin de fenomenul aridizării. Deja mai sărace decât Nordul, vor deveni și mai sărace. Asta nu

1. Catherine Cameron, „Scotland Joins New Europe“, în Jorgen Randers, 2052. *A Global Forecast for the Next Forty Years*, Chelsea Green Publishing, 2012, pp. 191–195.

va încetini însă curentul migrator dinspre nordul african și Orientul Apropiat spre țările sudice europene. Dimpotrivă, exodul are toate șansele să se intensifice, date fiind așteptările mai mari, dar greu de satisfăcut, generate de democratizarea regimurilor. Până la urmă, emigranții se vor simți mai „la ei acasă” într-o Europă meridională sărăcită decât în țările bogate din nord. În aceste condiții, s-ar putea ca în jurul anului 2050 țările mediteraneene ale Europei să fie populate majoritar de persoane de origine non-europeană. Se va petrece o fuziune etnică și culturală, refacerea, într-un fel, a vechii unități mediteraneene de pe vremea Imperiului Roman. Și poate, în lipsa abundenței, se va inventa astfel un nou tip de civilizație, mai înțelegător față de limitele pe care natura le pune în fața omului.¹

Povești, de tot felul, despre viitor... Dacă nu va fi așa, va fi cu siguranță altfel!

1. Thymio Papayannis, „The End of Mediterranean Disparity”, *ibidem*, pp. 196–199.

Scenarii blânde, scenarii rele

DEJA NU ȘTIM NIMIC PRECIS (nici măcar aproximativ) despre nimic. Dar când combinăm, în toate felurile, toate scenariile care se bat cap în cap, anarhia viitorului nostru virtual devine perfectă. Orice se poate întâmpla, în toate amestecurile imaginabile. Până la urmă, e drept, nu se va întâmpla orice, ci ceva anume. Puțină, sau mai multă, răbdare, și vom afla.

Sunt autori care mizează pe un viitor blând. Parcă pentru a face uitat catastrofismul dezlăntuit al autorilor faimosului raport, din 1972, al Clubului de la Roma, Jorgen Randers, un supraviețuitor al echipei de atunci, ne propune un 2052 destul de liniștitor, chiar dacă nu de natură

să suscite entuziasmul.¹ Clima se va încălzi, dar nu prea tare, unele economii vor crește mai repede (China), altele mai încet (Statele Unite, Europa Occidentală). Contrastele se vor mai atenua, ierarhiile însă rămân, iar țările foarte sărace se vor afla încă la mare distanță de cele bogate. China, firește, va fi „noul hegemon“. La întrebarea „vom fi mai săraci?“, autorul răspunde, filozofic: „Unii dintre noi vom fi, alții nu.“ „Vor fi suficiente slujbe?“ Tot el ne asigură că da. Dar „trecerea supremației mondiale de la Statele Unite la China se va petrece pașnic?“ Aici, într-adevăr, am putea avea emoții. Nu e însă cazul. Răspunsul vine imediat și e fără echivoc. Yes. Da. De ce să fie război când poate să fie pace?

Spionează viitorul și CIA, faimoasa agenție americană de informații. N-a reușit să „prevadă“ atentatele de la 11 septembrie, își va lua poate revanșa cu recentul raport în care descoperă lumea anului 2030². Un termen relativ apropiat: semn de oarecare prudență. S-ar degaja câteva mari evoluții: emanciparea individului, conducând la un rol sporit în raporturile internaționale

1. Jorgen Randers, 2052, *op. cit.*

2. *Le monde en 2030 vu par la CIA*, Editions des Equateurs, Paris, 2013 (*Global Trends 2030: Alternative World*, 2012).

al actorilor non-statali, dar și la un acces mai ușor al micilor grupuri la armele de distrugere în masă; dispersarea puterii, Statele Unite pierzând din influență și China câștigând, dar fără ca vreo țară sau vreun ansamblu să ocupe singure poziția dominantă; în plan demografic, accentuarea procesului de îmbătrânire a populației, migrație transfrontalieră în creștere, urbanizare masivă; în sfârșit – și e poate cel mai îngrijorător semnal de alarmă –, lipsa apei va afecta regiuni întinse ale globului, provocând penurie alimentară, deplasări de populație, tensiuni politice regionale. Pun pariu că lipsesc din această înșiruire întâmplările cele mai interesante. Dar de unde să le știe CIA? Nu le știe nimeni. Zone cu potențial important de conflict sunt desemnate a fi Orientul Apropiat și sudul Asiei. Delicatele raporturi sino-americane sunt evocate doar în treacăt, deși subiectul stârnește îngrijorare, sau poate tocmai de aceea: nu trebuie provocat destinul!

Nu toți analiștii raporturilor sino-americane sunt atât de liniștiți. Între cele două țări există un grad de complementaritate și multe interese comune, dar nu mai puțin și un potențial de conflict.¹ Și, mai ales, o accentuată neîncredere

1. O expunere sintetică a raporturilor sino-americane, la Alain Frachon și Daniel Vernet, *La Chine contre l'Amérique. Le duel du siècle*, Grasset, Paris, 2012.

reciprocă. Factorul „neîncredere“ e de luat în considerare; de multe ori i se atribuie concurențului intenții pe care acesta nu le are, dar fiindcă i se atribuie e ca și cum le-ar avea (când Germania a decis, spre 1900, să-și construiască o flotă demnă de acest nume, nu e deloc sigur că ar fi urmărit astfel să conteste britanicilor supremația mărilor; dar englezii așa au interpretat lucrurile, și a fost de ajuns pentru ca în 1914 să intre în război împotriva Germaniei). Scena principală a unei posibile confruntări este Pacificul, acolo unde Statele Unite vor să-și păstreze supremația, iar China să și-o afirme. Reorientarea Americii spre Pacific este evidentă, afirmată de altfel insistent în ultima vreme, ceea ce înseamnă, implicit, și exprimarea unui regret pentru angajarea masivă și costisitoare, și până la urmă s-ar zice eșuată, în conflictele Orientului Mijlociu, care au deturnat atenția de la zona cu adevărat vitală, unde se activează deja un adversar pe măsură. Chinezii reiau de fapt ștafeta de la japonezi. Pentru Pacific s-au lansat japonezii în al Doilea Război Mondial. Potrivit principiului, în traducere asiatică, al doctrinei Monroe: „America americanilor“, „Asia asiaticilor“. Sigur, nu a tuturor americanilor, ci a Statelor Unite; nu a tuturor asiaticilor, ci a Japoniei sau a Chinei. În fapt, pentru Statele Unite, Pacificul pare a fi azi mai important decât restul continentului

american. Un război sino-american pentru Pacific nu e probabil, dar nu poate fi nici exclus. După cum între pace și război sunt și variante intermediare: o suită, de pildă, de conflicte localizate, sau desfășurate prin intermediari.

SUNT UNII CARE AȘTEAPTĂ DEZASTRUL mai de vreme: ce bine ar fi dacă ar veni chiar mâine! Ecologiștii, cu cât sunt mai la stânga, și cu cât sunt mai ecologiști, îl doresc din tot sufletul. De ce? Simplu, pentru a dovedi că au dreptate. Că până la urmă capitalismul aduce nenorocirea. N-a reușit Marx să-l îngroape, poate de astă dată va reuși ecologia.

Mobilizați de Yves Cochet, deputat ecologist de Paris și fost ministru al mediului, un grup de specialiști în catastrofe s-au întrunit în colocoliu, în decembrie 2010, și nu oriunde, ci chiar în sediul Adunării Naționale a Franței. Din acest înalt loc, au dat glas trâmbițelor Apocalipsei, anunțând prăbușirea întregului sistem de civilizație, nu peste 50 de ani, ca să lăsăm totul în grija urmașilor, ci până în 2020. Adică mâine. „Intuiția” îi spune, mărturisește Yves Cochet, că „înainte de 2020, o catastrofă globală va transforma profund cursul lucrurilor”. Tot el precizează: „Nu va fi neapărat un eveniment unic și spectaculos, ci mai probabil sinergia mai multor dislocări în registre diferite, dar conectate prin

mondializare. Mă gândesc în special la prăbușirea sistemului financiar mondial, concomitent cu declinul producției petroliere și cu un cataclism climatic, ecologic sau geologic de mare amploare. “Rămâne totuși o șansă firavă, potrivit lui Serge Letouche, profesor de economie: renunțarea la creșterea economică. Avem de ales între „descreștere” sau barbarie. Modelul s-ar contura deja la periferia lumii latino-americane, în Bolivia, Ecuador, țări care experimentează un nou tip de societate și un nou înțeles al „bunăstării”. (Dacă pentru Hegel și pentru Marx libertatea însemna „necesitate înțeleasă”, cu alte cuvinte înțelegeai că nu poți fi liber, de ce, potrivit noului model, n-ar fi și bogăția un fel de „sărăcie acceptată”?) Așa o fi, cel puțin uităm pentru un moment de China. Dar nici profesorul de economie nu pare convins că se va merge pe această nouă cale. Și atunci? „Ceea ce nu se poate prevedea este dacă sistemul va ceda mâine, într-un an sau doi, nici cu ce viteză. Sentimentul meu e că nu poate să mai dureze cinci ani și cu siguranță nu douăzeci.” Statele se vor fragmenta, urmând conturul diverselor etnii (și cum sunt între 5.000 și 20.000 de etnii față de numai 200 de state, ne putem imagina proporțiile fenomenului). Oricum, se vor destrăma și Uniunea Europeană, și țările Uniunii Europene. „Sfârșitul monedei euro va marca sfârșitul visului euro-

pean. Pornind de aici, contaminarea va fi mondială, chiar dacă unele zone precum Africa sau America Latină vor fi mai puțin atinse...“ Se va termina și cu democrația. Vom avea state sau „mini-state“, fie totalitare, fie devenite „anarhii mafiote“ (în prelungirea tendințelor fasciste, populiste, xenofobe, pe cale de amplificare în diverse țări europene).¹

Până la urmă, pe cine să credem: pe conciliantul Jorgen Randers sau pe înverșunații lui Yves Cochet? Alegerea e de altfel facultativă, odată ce scenariile abundă, mai vesele sau mai triste. Constatăm totuși un dezechilibru între pesimiști și optimiști. Pesimiștii merg mai departe spre rău decât merg optimiștii spre bine. Ceea ce este firesc. Teamă de ce-i mai rău a fost întotdeauna mai intensă decât speranța în mai bine. Până și pentru bunul creștin, amenințarea iadului pare a fi un argument mai convingător decât promisiunea fericirii cerești.

1. Yves Cochet, Jean-Pierre Dupuy, Susan George, Serge Latouche, *Où va le monde? 2012-2022: une décennie au devant des catastrophes*, Éditions Mille et une nuits, Paris, 2012; extrase din articolele lui Yves Cochet, „Devant la catastrophe“ (pp. 7–19) și Serge Latouche, „La chute de l'Empire romain n'aura pas lieu, mais l'Europe de Charlemagne va éclater“ (pp. 57–76).

Într-un fel sau altminteri

CUM CERTITUDINILE DE VIITOR ne sunt refuzate, să mai detașăm cel puțin câteva posibilități, și acestea dintr-un șir nesfârșit.

S-ar merge – potrivit proiecțiilor – spre o treptată încetinire a creșterii economice. Ceea ce se întâmplă astăzi cu țările cele mai dezvoltate se va întâmpla peste un timp și cu țările, deocamdată, emergente, care dispun încă de o marjă importantă de dezvoltare. Și sporul demografic e în scădere, tendință, se presupune, în curs de accentuare. Lumea mai mult sau mai puțin unificată de peste o jumătate de secol se va caracteriza astfel printr-o economie puțin dinamică și o populație îmbătrânită. Mai puțini tineri, care și ei vor întâmpina dificultăți într-un context

socio-economic nu prea favorabil, vor trebui să susțină un număr tot mai mare de vârstnici. O societate care va fi atins un nivel destul de înalt, dar într-un fel blocată, fără mari perspective sau proiecte.

Doar dacă – o spun mereu – nu va fi altfel: un alt tip de civilizație, alte resurse, alte tehnologii, alte căi de urmat. Totul, în principiu, se poate reinventa.

S-ar putea, pe de altă parte, să fie o lume mai democratică, s-ar putea să fie o lume mai puțin democratică. Viitorul democrației – am mai spus-o – nu e cu totul sigur nici în Occident. Ce se va petrece însă într-o lume în care ponderea Occidentului și prestigiul modelului occidental vor fi în scădere? Să fie democrația inevitabilă la un anume nivel de dezvoltare, atins mai devreme în Occident, dar la care toți vor ajunge în cele din urmă, sau un produs tipic occidental, adoptat de unii mai mult sau mai puțin formal, iar de alții în nici un chip. Constatările recente sunt amare. Nu grija democrației o au astăzi Rusia și celelalte țări desprinse din imperiul rus sau sovietic (Belarus, Ucraina...). Iar Rusia e totuși o țară europeană, și care a preluat de timpuriu (de la Petru cel Mare) măcar o parte a modelului occidental. Despre China s-a spus, s-a sperat, că impetuoasa ei dezvoltare capitalistă se va traduce până la urmă și în planul politic

și al libertăților prin schimbări corespunzătoare. Spre marea neînțelegere a occidentalilor, și a oricui gândește „occidental“ (sunt chiar și câțiva chinezi care gândesc occidental), economia capitalistă și statul comunist se împacă acolo foarte bine. Nu e normal, poate fi chiar aberant, dar așa e. Oricum, este derizoriu să-i mai auzi pe occidentali atrăgând atenția, din când în când, liderilor chinezi, fără prea multă convingere de altfel, asupra încălcării drepturilor omului. „Noul hegemon“ pare de-a dreptul înduioșat!

Ultima mare neînțelegere occidentală privește țările arabe. „Primăvara arabă“ a fost interpretată într-o notă idilică dezarmantă: se prăbușesc dictatorii, vine democrația! S-ar putea ca foarte curând dictatorii „civili“ să fie regretați, în comparație cu regimurile islamice care amenință să se instaureze. Faptul că lumea largă nu mai e dependentă de Occident așa cum a fost, iar Occidentul e tot mai dependent de lumea largă (economic cel puțin: gazul rusesc sau algerian, petrolul arab, invadatoarea industrie chineză, imensa îndatorare a Americii față de China...) îi taie Occidentului orice posibilitate de a mai interveni eficient în sprijinul valorilor pe care le promovează. Ce era să spună François Hollande în Algeria: „Sunteți o țară nedemocratică“? A spus ce era cu adevărat urgent: „Colonialismul a fost o mare nedreptate!“

O problemă-cheie a viitorului privește echilibrul de putere în lume. Din acest punct de vedere, s-ar putea să ne îndreptăm spre o epocă tot mai dezechilibrată. Cândva (pe la 1900), se visa la o viitoare federație mondială; proiectul pare a fi ieșit de pe ordinea de zi. Dezbinarea e mai probabilă decât unificarea. Cu ce consecințe? Când Statele Unite și Uniunea Sovietică își împărțeau globul (cu adaosul unei „Lumi a Treia“ care se agita, nu prea eficient, pe margini), echilibrul mondial a fost de bine, de rău asigurat timp de o jumătate de secol. După 1990 au rămas doar Statele Unite să facă poliția planetei. Cu posibilități de acțiune tot mai restrânse, într-o lume tot mai conflictuală. Și cu tot mai multe conflicte asimetrice, cel mai greu de rezolvat. Tehnologia actuală (armament, comunicare, deplasare) permite în prezent unor grupuri mici, dar puternic motivate să țină în șah o mare putere mai eficient decât ar fi în stare o altă mare putere. Germania și Japonia au fost mai ușor de înfrânt în al Doilea Război Mondial decât sunt talibanii din Afganistan. Erau mult mai puternice, dar și mult mai fragile, expuse direct loviturilor nimicitoare. Într-un război asimetric, superioritatea „masivă“ nu mai servește la mare lucru. S-a putut constata în jungla vietnameză, se observă acum în munții din Afganistan. Americanii au pierdut războiul din Vietnam, și probabil

că n-au altă perspectivă decât să-l piardă și pe cel din Afganistan. Nu sunt excluse pe viitor nici conflicte majore. După cele două războaie mondiale, un al treilea a fost considerat o vreme ca iminent; cum a întârziat să vină, logica s-a inversat, și ne place astăzi să credem că asemenea conflagrații nu vor mai avea loc. N-avem însă nici o asigurare în această privință. În măsura în care lumea va trece prin mari prefaceri, și dezechilibrele, și antagonismele vor fi pe măsură. Un război nimicitor nu poate fi exclus din aria posibilităților. Multiplicarea conflictelor locale și a confruntărilor asimetrice pare însă și mai aproape de probabilitate. S-ar putea să se înmulțească centrele de influență și de putere, consecința fiind o stare de anarhie planetară. Deocamdată rămâne întrebarea cât timp, și în ce măsură, jandarmul actual – Statele Unite – își va mai îndeplini convenabil misiunea. Cât despre Uniunea Europeană, capacitatea ei de ripostă este cu totul limitată; de fapt, Uniunea nici nu există în plan militar; există doar prin arsenalele, mai mult sau mai puțin convingătoare, ale țărilor componente, dar mai presus de orice prin capacitatea disuasivă a scutului american. E și acesta un mare minus al construcției europene: insuficiența mijloacelor proprii de apărare într-o lume nesigură constituie un risc care ar trebui să dea de gândit și să îndemne

la acțiune. Și mai mare, incomparabil mai mare, e riscul pentru Israel: un colț de Occident într-un ocean islamic. Deocamdată Israelul se menține prin superioritatea sa tehnologică și grație susținerii necondiționate a Statelor Unite (în orice caz, nu prin rezistența zidului cu care s-a înconjurat). Sunt avantaje pe care le va mai avea un timp. Nimic însă nu durează veșnic. Soluția pe termen lung ar trebui să fie o improbabilă, dar atât de necesară reconciliere, în absența căreia dezastrul pândește la orizont.

Pseudoconcluzii

NU ȘTIM NIMIC despre viitor: iată concluzia, recunosc, dezamăgitoare. Sau „știm“ atât de multe lucruri, și atât de contradictorii, încât e ca și cum n-am ști.

Incontestabilă e doar ruptura: și asta fiindcă, deja, o constatăm. Imposibil însă de spus cât de mult se va adânci. În ce măsură lumea occidentală (sau europeană în sens mai larg) se va detașa de propriul trecut, în ce măsură alte culturi o vor modifica sau o vor acoperi. Știm precis ce putem pierde, n-avem nici cea mai mică idee despre ce putem câștiga (ceea ce nu înseamnă neapărat un scenariu negativ; ar putea la fel de bine să fie și o nouă sinteză de civilizație, nu mai rea sau chiar mai bună decât cea de azi).

În orice caz, n-ar fi rău ca Occidentul să nu-și mai pună cu atâta delectare cenușă în cap. Până una-alta, civilizația pe care a promovat-o a dat incomparabil mai multe roade decât oricare alta. În creuzetul occidental s-au contopit moștenirea intelectuală greco-romană și viziunea creștină asupra lumii, alături de numeroase alte ingrediente adunate de pretutindeni, inclusiv din spațiul islamic sau din îndepărtata Chină. Rezultatul a fost o sinteză raționalistă, transformistă și cuceritoare, care a așezat omenirea în structurile ei actuale. A făcut Occidentul, desigur, și multe rele, pe care nu le mai înșir, fiindcă au alții grijă, cu prisosință, să o facă. Oricum, nu e cazul ca lumea occidentală să adopte un profil modest în fața Africii numai fiindcă a exploatat-o cândva, și – cu deosebire – în fața Chinei numai fiindcă chinezii produc astăzi mult și ieftin. Singura șansă pentru Occident, dacă nu vrea să-și grăbească declinul și să subscrie la propria-i dispariție, este regăsirea încrederii în sine și redescoperirea gustului marilor idealuri care l-au pus cândva în mișcare. Nu sunt deloc siguri că așa va fi.

DAR DESPRE CE VIITOR VORBIM? În genere, sunt luați în considerare următorii 50 de ani, până prin 2050 sau 2060. Mai rar, se prelungesc proiecțiile către 2100, mai ales când e în discuție

încălzirea globală. Nu e cam puțin? Viitorul continuă (să sperăm) și după 2050, și după 2100 (momente, în fond, la scara istoriei, foarte apropiate). Însă pentru ce se va întâmpla după 2100, cu greu se mai hazardează cineva să deseneze proiecții și scenarii. E frontiera care separă *prospectiva* de *science-fiction*, și dovada supremă că despre viitor, despre adevăratul, „nesfârșitul“ viitor, nu știm absolut nimic.

SĂ ÎNCHEIEM cu o consolare: omul e ființa cea mai adaptabilă; așa că, nici o grijă, se va adapta perfect la oricare dintre istoriile posibile și nu va avea nici un motiv să regreta ce a fost cândva.

Cuprins

Se sfârșește o lume	5
Cum merge istoria	9
Miracolul occidental	17
Un Occident tot mai mic	31
Autodeprecierea	38
Dispariții: femeia și rasele	46
Viața de apoi, sau zece ani în plus?	52
Națiunile și Europa	56
Impasul democratic	62
Un deficit de utopie	68
„Ceilalți“	72
Accelerare sau ruptură?	78
Amestecul	83
Trei scenarii europene	88
China, și iar China	92

Încălzirea globală și Noul Nord	100
Scenarii blânde, scenarii rele	107
Într-un fel sau altminteri	114
Pseudoconcluzii	120

Așa ne-a fost dat: să trăim o epocă de răscruce. Fascinantă sau derutantă, în funcție de percepția și gradul de adaptabilitate ale fiecărui individ. O istorie se încheie și o alta prinde contur. Nu este sfârșitul lumii, dar e ceva ce oarecum îi seamănă: sfârșitul unei lumi. O lume apune și se întrevăd, ca prin ceață, contururile nedeslușite ale unei lumi noi.

LUCIAN BOIA

